

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харківське обласне історико-археологічне товариство

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ
XII Міжнародної наукової конференції

Листопад 2020 року

Харків
ТОВ «НТМТ»
2020

УДК 94+902/904](477)(063)
П78

Редактор: **С. В. Д'ячков**

Редакційна колегія:

В. С. Аксьонов, Ю. М. Бровендер, А. М. Домановський, С. А. Задніков,
В. В. Колода, С. Д. Литовченко, К. Ю. Пеляшенко, І. П. Сергеев, В. В. Скирда,
С. Б. Сорочан, А. М. Токарев, Ю. І. Цитковська, І. Б. Шрамко.

Видається за рішенням:

Вченої ради історичного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 8 від 30.10.2020 р.).

Правління Харківської обласної історико-археологічного товариства
(протокол № 3 від 8.10.2020 р.)

**П78 Проблеми історії та археології України : Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, листопад 2020). — Харків: ТОВ «НТМТ», 2020. — 76 с.
ISBN 978-617-578-315-3.**

Збірник містить тези доповідей учасників XII Міжнародної наукової конференції «Проблеми історії та археології України», присвяченої 215-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Тематика доповідей традиційно висвітлює актуальні проблеми дослідження історії та археології в широкому хронологічному діапазоні: від кам'яного віку до Нового часу. Особливу увагу приділено вивченню пам'ятників епохи бронзи, скіфської культури, старожитностей античної та візантійської цивілізацій, проблем хазарської і слов'янської археології.

Для археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв, викладачів і студентів гуманітарних факультетів класичних університетів, всіх, хто цікавиться археологією та історією.

УДК 94+902/904](477)(063)

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції

Листопад 2020 року

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*
Комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*
Коректор *І. Л. Д'яченко*

Підписано до друку 13.11.2020. Формат 60×84/8.
Гарнітура Minion Pro. Ум. друк. арк. 8,83. Наклад 150 прим.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004.
ТОВ «НТМТ», пр. Науки, 58, к. 108, м. Харків, 61072, Україна

ISBN 978-617-578-315-3

© Колектив авторів, 2020
© ХНУ імені В. Н. Каразіна,
2020
© КОІАТ, 2020

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Харьковское областное историко-археологическое общество

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ
XII Международной научной конференции

Ноябрь 2020 года

Харьков
ООО «НТМТ»
2020

УДК УДК 94+902/904](477)(063)
П78

Редактор: **С. В. Дьячков**

Редакційна колегія:

В. С. Аксенов, Ю. М. Бровендер, А. Н. Домановський, С. А. Задников,
В. В. Колода, С. Д. Литовченко, К. Ю. Пеляшенко, И. П. Сергеев, В. В. Скірда,
С. Б. Сорочан, А. Н. Токарев, Ю. И. Цитковская, И. Б. Шрамко

Издається по рішення:

Ученого совета исторического факультета
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
(протокол № 8 от 30.10.2020 г.).

Правления Харьковского областного историко-археологического общества
(протокол № 3 от 8.10.2020 г.)

П78 Проблемы истории и археологии Украины : Тезисы докладов XII Международной научной конференции, посвященной 215-летию Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (Харьков, ноябрь 2020). — Харьков : ООО «НТМТ», 2020. — 76 с.
ISBN 978-617-578-315-3.

Сборник содержит тезисы докладов участников XII Международной научной конференции «Проблемы истории и археологии Украины», посвященной 215-летию Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Тематика докладов традиционно освещает актуальные проблемы исследования истории и археологии в широком хронологическом диапазоне: от каменного века до Нового времени. Особое внимание уделено изучению памятников эпохи бронзы, скифской культуры, древностей античной и византийской цивилизаций, проблем хазарской и славянской археологии.

Для археологов, историков, краеведов, работников музеев, преподавателей и студентов гуманитарных факультетов классических университетов, всех интересующихся археологией и историей.

УДК 94+902/904](477)(063)

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції

Листопад 2020 року

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*
Комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*
Коректор *І. Л. Д'яченко*

Підписано до друку 13.11.2020. Формат 60×84/8.
Гарнітура Minion Pro. Ум. друк. арк. 8,83. Наклад 150 прим.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004.
ТОВ «НТМТ», пр. Науки, 58, к. 108, м. Харків, 61072, Україна

ISBN 978-617-578-315-3

© Колектив авторів, 2020
© ХНУ імені В. Н. Каразіна,
2020
© ХОІАО, 2020

СОДЕРЖАНИЕ

ЭПОХА КАМНЯ И ПАЛЕОМЕТАЛЛА

Бочковський С. О. (Вінниця). Ямна культура правобережного українського лісостепу: до оцінки джерельної бази.....	10
Бровендер Ю. М. (Северодонецк). К вопросу об объеме добытой медной руды в Донецком горно-металлургическом центре эпохи поздней бронзы.....	11
Дубяга А. П. (Вінниця). Булави у похованнях катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону	11
Забавін В. О. (Маріуполь). Ґрунтові могильники Північного Приазов'я.....	12
Кислый А. Е. (Симферополь). Новые данные о строительных технологиях эпохи бронзы в Крыму.....	13
Кротова О. О. (Київ), Сніжко І. А. (Харків). Епіграфет басейну середньої течії Сіверського Дінця.....	14
Литвиненко Р. О. (Вінниця). Пам'ятки Харківщини в системі культурного кола Бабине	14
Разумов С. Н. (Тирасполь), Лысенко С. Д. (Киев). Уникальный колчанный набор раннего бронзового века из Северо-Западного Причерноморья.....	15
Сиволап М. П. (Черкаси). Особливості топографії поселенських пам'яток середньодніпровського варіанту ямної культури.....	16
Чубур А. А., Шафенкова Ю. В. (Брянск). Про північні кордони поширення посткатакомбних старожитностей в Подесенні.....	17

ЭПОХА РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Бабенко Л. И. (Харьков). Гротескная стилистика пекторали из Большой Близницы	18
Задніков С. А., Шрамко І. Б. (Харків). До питання про локалізацію зольників Західного Більського городища	19
Корост І. І. (Котельва). Більське городище: деякі підсумки досліджень пам'ятки 2017–2019 рр.....	19
Крютченко О. О. (Київ). Таранівське городище скіфського часу в басейні р. Сіверський Донець.....	20
Окатенко В. М. (Харків), Р. В. Зимовець (Київ). Нові городища скіфського часу у басейні р. Сіверський Донець.....	20
Пеляшенко К. Ю. (Харків). Археологічні пам'ятки скіфського часу басейну р. Лопань.....	21
Полидович Ю. Б. (Киев). Золотая пластина с изображением оленя из коллекции С. А. Мазараки	22
Пуголовок Ю. О. (Полтава), Гречко Д. С., Каряка О. В. (Київ). Про використання космознімків при дослідженні пам'яток скіфського часу	23
Ржевуська С. С. (Київ). Територія поширення ажурних бронзових прикрас підгірцівського типу.....	23
Скорый С. А. (Киев), В. Н. Окатенко (Харьков). Курган времени скифской классики у с. Тетюшино на Северском Донце	24

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В АНТИЧНОЕ ВРЕМЯ

Дьячков С. В. (Харьков). История херсонесской «казармы» в тезисном изложении	25
Котенко В. В. (Полтава). З історії дослідження хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриці (поселення Гроти та Скелясте)	26

Лазаренко В. Г. (<i>Ижевск</i>). Действительно ли Ахилл изображен на уникальном перстне из Перещепинского могильника?	26
Минчев А. (<i>Варна</i>). Этнический состав населения Одессоса в римскую эпоху (I—III вв.) по эпиграфическим и археологическим данным	27
Плешивенко А. Г. (<i>Запорожье</i>). О численности населения эллинистического Херсонеса	28
Русяева М. В. (<i>Київ</i>). Нові керамічні тиміатерії з некрополя Ольвії Понтійської	29
Ручинская О. А. (<i>Харьков</i>). Особенности финансирования агонистических празднеств в Херсонесском полисе	29
Снітко І. А. (<i>Харків</i>). Архітектура греко-скіфського городища Беяус, проблеми дослідження та інтерпретації	30
Фомін М. В. (<i>Харків</i>). Про «Уваровський» склеп-мартирій на некрополі Херсонеса — Херсона	31

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО МИРА

Вус О. В. (<i>Львов</i>). Жаркое лето 357 года: битва при Аргенторате	33
Гуменний В. Л. (<i>Львів</i>). «Alter orbis»? Тацит та образ парфян у римській латиномовній традиції доби Антонінів	34
Зелинский А. Л. (<i>Киев</i>). Принятие Птолемеем III эпиклезы «Эвергет» в свете т. н. Александрийского синодального декрета (доклад посвящается светлой памяти К. Ю. Нефедова)	35
Козак А. И., Федорук А. В. (<i>Черновцы</i>). Сообщение Юстина о последнем сражении царя Пирра Эпирского на Сицилии (276 г. до н. э.): к вопросу об истоках элфантирии у карфагенян	35
Литовченко Е. В. (<i>Белгород</i>). Частный «книгооборот» в контексте «книжной культуры» позднеантичного общества (на примере Галлии)	36
Литовченко С. Д. (<i>Харьков</i>). «Эра Помпея» или «эра Арташата»?	37
Петречко О. М. (<i>Дрогобич</i>). Ludi Saeculares у добу принципату	38
Русин М. М. (<i>Дрогобич</i>). Джаетано Негрі як дослідник життя, творчості та політики імператора Юліана	38
Сергеев И. П. (<i>Харьков</i>). К вопросу об «исторической судьбе» римского tributum	39
Тарасюк Я. І. (<i>Дрогобич</i>). Проблема оцінки Парфянського походу Каракалли	39
Цюпак В. М. (<i>Дрогобич</i>). Марк Аврелій та «моровиця Антонінів»	40
Янко А. Л. (<i>Полтава</i>). Етрусський Ромул	41
Яновський Я. М. (<i>Чернівці</i>). Гето-дакійські кам'яні споруди I ст. до н. е. — I ст. н. е.: характерні ознаки та особливості	41

СЛАВЯНСКИЙ МИР И ЕГО СОСЕДИ В IV—XVI ВВ.

Аксёнов В. С. (<i>Харьков</i>). Проявления культа огня в катакомбе № 156 раннесредневекового Верхне-Салтовского могильника	43
Володарець-Урбанович Я. В. (<i>Київ</i>). Бурштинове намисто у слов'ян в ранньому середньовіччі	44
Дідик В. В. (<i>Харків</i>). Питання просторового співвідношення черняхівських ґрунтових могильників та супутніх поселень (за матеріалами лісостепової смуги України)	44
Іськов І. В. (<i>Харків</i>). Вудила з орнаментованими цвяхоподібними псаліями з території лісостепового варіанту салтівської культури	45
Калініченко В. А. (<i>Чернівці</i>), С. В. Пивоваров (<i>Київ</i>). Елементи ударної зброї з поселення VIII—X ст. в Рідківцях	46
Квітковський В. І., Фінін Г. І. (<i>Харків</i>). Релігійно-світоглядний аспект домобудівництва салтівської культури	46
Колода В. В. (<i>Харків</i>). Салтівські перстні із зооморфними та орнітоморфними зображеннями на Сіверському Дінці	47

Петегрич В. М. (<i>Львів</i>). Ранньослов'янське гніздо поселень на території Львова та його околиць	48
Парацій В. М. (<i>Бережани</i>). «Вербівський скарб»: локалізація, атрибуція, музеєфікація	49
Приймак В. В., Кульоміна А. В. (<i>Суми</i>). Про початковий етап вивчення ранньосередньовічних старожитностей Дніпровського Лівобережжя	49
Свистун Г. Є. (<i>Харків</i>). Щодо питання взаємовпливів у війсьній архітектурі та будівельній справі салтівських і роменських городищ	50
Сергеєва М. С. (<i>Київ</i>). Нові дослідження археологічного дерева: результати і перспективи	51
Стеблій Н. Я., Довгань П. М. (<i>Львів</i>). Літописний Бужськ: особливості історичного розвитку (за даними археології)	52

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА ВИЗАНТИИ

Алядінова Д. Ю. (<i>Київ</i>). Хронологія та питання розповсюдження кераміки групи так званих «товстостінних чаш з біхромним забарвленням» у ранньоосманському Криму	53
Боднарюк Б. М. (<i>Чернівці</i>). Візантійське місіонерство IX—X ст. як культуртрегерська домінанта на теренах Центрально-Східної Європи	54
Болгов Н. Н. (<i>Белгород</i>). Візантійський монастирь Марда на горе Масада	54
Болгова А. М. (<i>Белгород</i>). Риторика и софистика в Византии VI в.: к специфике понятий	55
Домановський А. М. (<i>Харків</i>). Етапи військової політики Візантії у Тавриці (IV—XII ст.)	56
Лопатина М. Ю. (<i>Белгород</i>). «Диалог» как форма христианской адаптации неоплатонизма в Газе Палестинской в конце V века	57
Майко В. В. (<i>Симферополь</i>). К вопросу о поселениях гончаров юго-восточного Крыма VIII—IX вв.	58
Манохин Я. В. (<i>Борисоглебск</i>). К истории христианского Куриона	59
Могаричев Ю. М. (<i>Симферополь</i>). К вопросу о византийском проекте создания «хазарской митрополии» (Not. III)	60
Синица М. М. (<i>Белгород</i>). Иоанн Лид и военно-антикварная мысль ранней Византии	60
Сорочан С. Б. (<i>Харьков</i>). Цирюльники-куреи в системе рынка услуг Византии (IV—IX вв.)	61
Яшна О. С. (<i>Київ</i>). Торговельні контакти населення Мангуп-Кале в VI—VII ст. (за матеріалами тарної кераміки)	62

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ XVI—XVIII ВВ.

Кривобок О. П. (<i>Ніжин</i>). Руський цивілізаційний вплив на Молдавське князівство (XIV—XVII ст.)	63
Науменко В. Е. (<i>Симферополь</i>), Пономарев Л. Ю. (Керчь). Османская Керчь в описании участников «Керченского похода» 1699 г.	64
Наумов С. О. (<i>Харків</i>). «Топографічний опис Харківського намісництва» 1788 р.: спроби «нового» прочитання та їх критика	64
Осадчий Є. М. (<i>Суми</i>). Садиба наказного гетьмана Павла Полуботка у селі Грунь	65
Пуголовко Ю. О. (<i>Полтава</i>). Імпортний посуд в матеріалах ранньомодерної Полтави	66
Юрченко А. В. (<i>Дніпро</i>). Мікроскопічні дослідження керамічного матеріалу XVIII ст. н. е. з Царичанського району Дніпропетровської області	67

ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Булик Н. М. (<i>Львів</i>). Львівські музеї — осередки розвитку археології у міжвоєнні роки (1919–1939)	68
Каковкіна О. М. (<i>Дніпро</i>). Про «явну» і «таємну» спадщину Археологічних з'їздів другої половини XIX — початку XX ст.	69
Лиман С. И. (<i>Харьков</i>). Французское стремя для Апеннинского сапога: начальный этап Итальянских войн в творчестве В. Г. Авсеенко (1842–1913)	70

Палиенко С. В. (<i>Київ</i>). Альтернативные концепции второго периода дискуссии об объекте и предмете науки в советской теоретической археологии (1986–1992)	70
Принь М. О. (<i>Київ</i>). Любина Мулявка (1898–1996) — мистецтвознавиця, музейна діячка: матеріали до біографії.....	71
Принь О. В. (<i>Київ</i>). Мистецтвознавчий напрям діяльності Українського інституту історії матеріальної культури НКО УСРР (1930–1933).....	72
Селегєєв С. С. (<i>Харків</i>). Б. А. Шрамко — дослідник Хорошівського городища.....	73
Скирда В. В., Скирда І. М. (<i>Харків</i>). XII Археологічний з'їзд на шпальтах газет і журналів	73
Тельвак В. В. (<i>Дрогобич</i>). Михайло Грушевський в оцінках західноєвропейських колег	74
Филиппенко Р. И. (<i>Харьков</i>). Харьковская школа истории искусства: А. И. Успенский	75
Ясновська Л. В. (<i>Чернігів</i>). До історії перших археологічних досліджень Чернігова	76

Уважаемые коллеги!

Начиная с 1995 года, Харьковское областное историко-археологическое товарищество и Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина проводят научную конференцию «Проблемы истории и археологии Украины», которая, обычно, собирает ведущих ученых нашей страны и ближнего зарубежья, и пользуется популярностью в академической среде. В 2020 г. планировалось провести XII Международную научную конференцию, посвященную 215-летию Харьковского университета. Подготовка к ней началась задолго до начала пандемии коронавирусной инфекции. Форум историков и археологов обещал стать заметным событием в научной жизни Украины. Поступили заявки на участие в конференции от ученых Украины, Болгарии, Молдовы, Российской Федерации и Японии. Планировалась, что 13–14 ноября 2020 г. состоятся заседания шести научных секций, на которых должно было прозвучать более 90 докладов специалистов из 22 городов. В силу понятных причин форум не состоялся. Оргкомитет отказался от проведения эрзац конференции в режиме on-line, который делает невозможным полноценное обсуждение и научную дискуссию. К тому же, проведение конференции в таком формате, предъявляло высокие технические требования виртуальной коммуникации и предусматривало дополнительные расходы.

В силу указанных причин, оргкомитет конференции «Проблемы истории и археологии Украины» в данных обстоятельствах принял решение ограничиться публикацией тезисов докладов участников форума в электронном и печатном виде. Мы выражаем твердую уверенность в том, что многолетняя традиция проведения харьковского форума историков и археологов не прервется.

Декан исторического факультета
ХНУ имени В. Н. Каразина *С. Д. Литовченко*

Сопредседатель ХИАО *С. В. Дьячков*

ЕПОХА КАМНЯ И ПАЛЕОМЕТАЛЛА

С. О. Бочковський (Вінниця)

ЯМНА КУЛЬТУРА ПРАВОБЕРЕЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ: ДО ОЦІНКИ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Правобережний Український Лісостеп на сьогодні виступає північно-західним осередком ямної культурної області. Цей регіон є порівняно слабо і нерівномірно дослідженим в частині курганних могильників, які є основним джерелом інформації щодо ямної культури. На території сучасних Черкаської, Київської та Вінницької областей налічується близько 117 курганів з ямними похованнями, що походять з 37 могильників. Загальна кількість ямних поховань сягає 200. Кількість ямних курганів в межах могильників варіює від 1 до 8. Середня насиченість курганів похованнями ямної культури складає 1,63 поховання на курган.

Поширеність досліджених курганних могильників по досліджуваному регіону є вкрай нерівномірною. Зі всього корпусу опрацьованих джерел найбільшу кількість матеріалів дає Черкаська область — 102 кургани (88 %); Київська область — 8 курганів (7 %), Вінницька область — 13 курганів (12 %). Зазначимо, що тут наведена статистика щодо найбільш інформативних матеріалів розкопок новобудовного періоду (1980–1990 рр.). За умов залучення слабо документованих матеріалів розкопок кінця XIX — початку XX ст. (М. Бранденбург, А. Бидловський та ін.), статистика дещо зміниться.

За формою в плані курганні насипи можна поділити на такі групи: 49 насипів (42 %) — достеменно круглі, 56 (48 %) — припустимо круглі (частково розорані) та 7 (6 %) — еліптичної форми. Для 3 % форма не визначається через повну розораність.

Стратиграфічно 115 поховань (57,5 %) були основними в курганах, а 85 (42,5 %) — впускними, серед яких 31 поховання (15,5 %) було впускним з досипкою.

За формою в плані могильних ям масив поховань може бути поділений так: овальна — 13 (6,5 %); прямокутна з округленими кутами — 55 (27,5 %); прямокутна — 83 (41,5 %); трапецієподібна — 36 (18 %). 13 (6,5 %) мають невизначену форму через руйнацію. Дерев'яне перекриття могильних ям фіксується у 86 похованнях (43 %). Серед них переважаючим є поздовжнє укладання дерев'яних плас — 49 випадків (57 %), тоді як кількість поперечних перекриттів є меншою — 37 (43 %). В 6 похованнях (7 %) зафіксовано стовпові ямки.

Додатковими елементами оформлення могил та ритуальної практики є різноманітні органічні рештки.

Так, 34 поховання мають сліди тканин та шкіри, що виступали в якості підстилки долівки або поховального одягу. З них 14 представлені шкіряними підстилками, 15 мають рештки фрагментів тканини рослинного походження, 2 — рештки бавовни. Значно ширше представлені знахідки рослинної органіки: у 115 похованнях вони представляють собою рослинний тлін від підстилки, залишки очерету, деревної кори, фрагменти деревного вугілля. Доволі поширеним було використання природних барвників, представлене у 142 похованнях. У 84 % випадків це була вохра, у тому числі нетрадиційних кольорів (малиновий, фіолетовий). Менш розповсюдженими були білі барвники: крейда (2 %), білий каолін (5 %). У 9 % поховань зафіксовано використання коричневої глини.

Орієнтація небіжчика має наступні вектори: Пн — 11 (5,5 %), ПнПнСх — 3 (1,5 %), ПнСх — 23 (11,5 %), ПнСхСх — 2 (1 %), Сх — 13 (7,5 %), ПдСх — 6 (3 %), ПдПдСх — 1 (0,5 %), Пд — 4 (2 %), ПдПдЗх — 3 (1,5 %), ПдЗх — 35 (17,5 %), ПдЗхЗх — 8 (4 %), З — 55 (27,5 %), ПнЗхЗх — 6 (3 %), ПнЗх — 14 (7 %), ПнПнЗх — 4 (2 %). У 14 похованнях (7 %) рештки небіжчика відсутні: при цьому лише одне з них можна вважати кенотафом, у решті кістяки не збереглися через зруйнованість. Зібгані пози небіжчиків у могильній ямі мають такі варіації: на спині — 131 (65,5 %), на лівому боці — 31 (15,5 %), на правому боці — 17 (7,5 %). Для 22 випадків (11 %) положення тіла неможливо визначити.

Поховальний інвентар представлений дуже слабо і виявлений у 31 похованні (15 %). Керамічний посуд виявлено в 14 похованнях (7 %), причому лише половина з них є цілими формами або піддається реконструкції. Кам'яний інвентар містили 18 поховань (9 %): кременеві відщепи, ножі та наконечники стріл. Лише в 1 похованні зафіксовано фрагменти металевого виробу.

Загалом пам'ятки ямної культури Правобережного Українського Лісостепу, з огляду на порівняно презентабельну джерельну базу, недостатня їх представленість у науковій літературі, а також особливе (периферійне) положення в межах ямної культурної області, мають чималий потенціал і розкривають широкі перспективи для досліджень.

Ю. М. Бровендер (Северодонецк)

К ВОПРОСУ ОБ ОБЪЕМЕ ДОБЫТОЙ МЕДНОЙ РУДЫ В ДОНЕЦКОМ ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОМ ЦЕНТРЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

Горные работы, проведенные в древности на рудопроявлениях Бахмутской котловины Донбасса с момента их фиксации геологами во второй половине XIX века, всегда поражали исследователей своей масштабностью. Однако, попыток подсчета их объема и полученного металла, в результате металлургического передела добытой здесь медной руды, базирующихся на данных комплексных исследований, до недавнего времени не предпринимались.

Исследования, проведенные в сотрудничестве геотехнологов, геологов и археологов, позволили приблизиться к пониманию масштабов этих работ в абсолютных величинах. Базовым в этих подсчетах явился комплекс памятников Картамышского археологического микрорайона. Так, суммарный объем горных работ на трех рудниках карьерного типа (Червонэ озеро-I—III) составил не менее 30 тыс. куб. м, а объем добытой медной руды — около 817 куб. м. С учетом подземной разработки на руднике Червонэ озеро-IV объем добытой руды на Картамыше составил около 1000 куб. м. Принимая во внимание особенности руд Картамышского рудопроявления, а также уровень технологических возможностей древних металлургов эпохи поздней бронзы, при сквозном извлечении, объем меди, выплавленной из картамышских руд мог составить около 160 т. Даже если допустить, что на территории Донецкого горно-металлургического центра (ДГМЦ) отработка велась на пяти рудопроявлениях (Выскривском, Клиновом, Картамышском, Кислом Бугре, Медной Руде), то с учетом данных, полученных по Картамышу, общий объем полученного в эпоху поздней бронзы донецкого металла мог составить не менее 700 т. Так в Восточноказахстанском ГМЦ К. И. Сагпаев и А. Х. Маргулан объем полученного металла определяют в 5–10 тыс. т, а в Каргалинском ГМЦ Е. Н. Черных усматривает величину в 55–60 тыс. т меди.

Принимая во внимание примерно пятисотлетний период существования Донецкого ГМЦ, функционирующего в системе бережновско-маевской срубной культуры (БМСК) (XVIII (XVII)—XIII вв. до н. э.), есть возможность приблизительно определить ежегодную добычу медных руд ДГМЦ в эпоху поздней бронзы. В эквиваленте, она могла соответствовать, в среднем, около 1,5 т меди в год. Учитывая более активную разработку медных руд в первый период БМСК, можно предположить, что около 2/3 объема полученной в результате выплавки металла в год (около 2 т) имели в первый период БМСК, а 1/3 (около 1 т) — во второй.

Важную для темы исследования статистику, делаящую наши подсчеты по ДГМЦ приближенными к действительным, приводит Ю. С. Гришин. В Египте, средний годовой объем выплаваемой в эпоху бронзы меди составлял 7 т, в Западной Европе — 16,5 т, в Восточном Казахстане — несколько тонн. В знаменитой рудами провинции Катанги (ДР Конго) металлург с подсобными (до 14 человек) рабочими, за один сезон по данным Е. Н. Черных выплавливали около 1 т меди.

Ориентируясь на подсчеты А. С. Саврасова о расходе на Мосоловском поселении металлургов-литейщиков покровско-мосоловской срубной культуры около 790 кг металла (меди) для отливки как минимум 420 топоров и 1315 косарей-серпов, можно наблюдать соответствие годового объема добытого на Картамыше, в наиболее активный период существования ДГМЦ металла, металлопродукции, насчитывающей 1100 топоров и 3400 косарей-серпов.

Вполне понятно, что полученные данные носят приблизительный характер, но все же они создают общее представление об объеме выполненных на рудниках горнодобычных и обогатительных работ, а также полученного в результате металлургического передела, металла. Как видим, по масштабам эпохи поздней бронзы, эти объемы были достаточно внушительными.

А. П. Дубяга (Вінниця)

БУЛАВИ У ПОХОВАННЯХ КАТАКОМНОЇ КУЛЬТУРИ МІЖРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ДОНУ

На сьогодні в наукових колах відсутня загальноприйнята позиція щодо інтерпретації такої категорії поховального реманенту катакомної культури, як булава. З одного боку, булави можна трактувати в якості зброї, з іншого, булаву розуміють у якості символу влади. Перший підхід зумовлений тим, що за класифікацією зброї С. Венцла їх можна віднести до спеціалізованої зброї. Другий продиктовано тим, що булави є доволі непересічними знахідками та домінують виступають інсигніями влади. Саме тому

надзвичайно актуальним залишається питання аналізу поховальних комплексів з булавами й іншими, беззаперечними, елементами озброєння. У цьому аспекті доцільно провести аналіз комплексів із наконечниками стріл, адже поховання з пораненнями саме цією зброєю є найрозповсюдженішими, і використання стріл у якості зброї не викликає сумнівів.

У якості джерельної бази цього дослідження виступають 780 поховальних комплексів катакомної культури зазначеного географічного ареалу. Про непересічність

поховань з булавами свідчить той факт, що ці атрибути трапилися лише в 11 комплексах вибірки, що складає 1,41 %. Для порівняння, кам'яні сокири-молоти відомі у 17 похованнях (2,17 %). Тобто, серед кам'яних навершників булави є найрідкіснішими знахідками. Понад чверть (27 %) поховань з булавами є груповими, жодного разу ними не супроводжувалися поховання дітей. Поховання з булавами дещо вирізняються на тлі середньостатистичних показників. Наприклад, забезпеченість керамічним посудом у них становить 0,82 посудини на людину, тоді як середній показник складає 0,74. Понад половину (54,5 %) поховань з булавами містять чисельні знахідки прикрас із бронзи, мушель, смоли й інших матеріалів. Три з 11 поховань включали т. зв. столові набори (бронзові ніж і шило).

З огляду на поставлене на початку питання було логічним здійснити кореляцію булав тими категоріями поховального реманенту, приналежність яких до військової справи є досить надійною. Наприклад, булави з наконечниками стріл сполучалися тричі, тобто у 27 % випадків. При цьому стріли в захороненнях фігурували в якості поховального приданого, а не як знаряддя поранення небіжчика. Воїнський статус може мати й одне поховання з булавою, що містило реманент для виготовлення стріл, а також два

наконечники списів-дротиків. Два інші поховання, що мають у поховальному реманенті сполуку булав і наконечників стріл, не містять інших предметів, які можна віднести до військового спорядження. Таким чином, частину поховань катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону можна охарактеризувати як військові. На це вказує сполученість з іншими предметами озброєння, зокрема стрілами. Водночас більшість поховань з булавами не містять стійких сполук з іншими предметами озброєння. Ця обставина дозволяє припускати, що основне семіотичне навантаження булави в катакомбному суспільстві напряму не пов'язувалося з військовою справою, а стосувалося соціального статусу. Кам'яні навершники, для виготовлення яких необхідні чималі витрати часу, безперечно, були дуже коштовними, тому їх знахідки в поховальних комплексах свідчать про непересічний соціальний статус небіжчика. Наведені факти свідчать про те, що булави насамперед виступали інсигніями влади. Проте повністю відкидати можливість використання останніх у якості зброї наразі не можна. Скоріше за все булави в якості зброї використовувалися ситуативно. Комплекси, у яких булави сполучалися зі стрілами, можуть символізувати людей, що поєднували функції цивільної та військової влади.

В. О. Забавін (Маріуполь)

ҐРУНТОВІ МОГИЛЬНИКИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

У роботі використана інформація щодо 25 поховань зрубної культури Північного Приазов'я, що походять з 5 ґрунтових могильників. Топографія могильників суттєво відрізняється від курганів. На окраїнах вододільних плато і вододільних глибинних гребнях вони не відомі. Всі могильники розташовані в безпосередній близькості від водойм та згідно зональному розподілу, зумовленому ступенем віддаленості від значних джерел прісної води, віднесені до I та II зони. Частина поховань була здійснена безпосередньо на території приазовських зрубних поселень.

Всього два самостійних приазовських могильника (20 поховань) були досліджені повністю або частково: біля с. Новоселівка та с. Стила (обидва досліджені О. Я. Приваловою). Всебічний аналіз пам'яток утруднений через обмеженість інформації про особливості та послідовність формування могильників.

Новоселівський могильник (с. Новоселівка Стробешівського р-ну Донецької обл.) займає площу понад 25000 кв. м. Розкопками досліджена лише південна частина могильника (близько 1000 кв. м), який мав упорядковане лінійне планування: поховання розташовувалися рядами, витягнутими за лінією ПнЗ — ПдСх. В дослідженій частині виявлено 15 поховань: 7 — у кам'яних скринях, 8 — в ґрунтових ямах під кам'яними закладами. Кам'яні скрині були споруджені з 4 або 5 пісковикових плит, злегка вкопаних і поставлених вертикально на ребро. Поховання, здійснені в ґрунтових ямах підпрямокутної в плані форми,

перекривалися кам'яними закладами з великих і малих пісковикових плит. У 13 похованнях виявлені останки померлих, два комплекси — кенотафи. Небіжчики орієнтовані головою у східний сектор, скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. У положенні небіжчиків переважає середньо і сильно скорчена поза. Більшість поховань (9) — дитячі. Інвентар: керамічні посудини біля голови померлих, бронзова скронева підвіска в півтора оберти і залишки напутньої їжі у вигляді кінцівок коня.

Керамічний комплекс включає: гострореберні горщики приземкуватих пропорцій, з закругленими і відігнутими назовні вінцями, із сильно або слабо вираженим ребром. Верхня частина посудин орнаментована відбитками мотузки, порожнистої трубочки, прокресленими широкими лініями у вигляді косих насічок. Поверхня грубо оброблена, зі слідами розкосів. Відкриті та закриті банки неорнаментовані, з вираженим ребристим плічком у верхній частині тулуба і відігнутим назовні прямим вінцем. На підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу поховання Новоселівського могильника відповідають другому хронологічному горизонту курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я.

Стильський могильник (с. Стила Стробешівського р-ну Донецької обл.) в урочищі Макрі Хая (Довга скеля) на лівому березі р. Суха Волноваха, що впадає в р. Мокра Волноваха (права притока р. Кальміус). Могильник

площею понад 800 кв. м займає вершину скельної гряди над річкою. На поверхні гряди зафіксовано 6 кам'яних закладів, під якими виявлені дев'ять поховань, що відносяться до різних археологічних культур. Серед них — п'ять поховань зрубної культури, здійснені в ґрунтових ямах прямокутної в плані форми. Поховані орієнтовані головою у східний сектор, скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. У положенні небіжчиків переважає середньо і сильно скорчена поза. Всі кістяки належали дорослим людям.

Інвентар: керамічний посуд (гострореберні горщики та банки). Посуд ретельно виліплений, стінки пропорційні і симетричні. Майже весь посуд без орнаменту. Один горщик високих струнких пропорцій орнаментований під вінець наліпним овальним в перетині валиком, який прикрашений пальцевими вдавленнями. На підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу поховання Стельського могильника відповідають третьому хронологічному горизонту курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я.

А. Е. Кислый (Симферополь)

НОВЫЕ ДАННЫЕ О СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ ЭПОХИ БРОНЗЫ В КРЫМУ

Изучение строительства у племен эпохи бронзы задача трудоемкая. Она связана с многими методическими трудностями. Часто после открытия определенных региональных особенностей, охватывающих значительные территории делается вывод, что какие-то племена уже владели такими-то технологиями. Примером может быть предположение о наличии каменного домостроительства в целом у носителей культуры многоваликовой керамики на основе находок строительных остатков на поселении Каменка в Крыму и Вовниги в Надпорожье — районах своеобразных и богатых месторождениями камня и прочими природными богатствами.

Нельзя отрицать в принципе саму возможность использования камня в качестве строительного материала в период бытования культуры многоваликовой керамики или иных культур. Дело в другом. Достаточно редко при изучении масштабных общностей эпохи бронзы удается увидеть особенности природного окружения играющих определяющую роль в строительстве (особенно домостроительстве), а также хозяйственной организации. В окружающих человека природных условиях с использованием подручных средств предпринимались различного рода приемы, направленные на защиту человека от ненужного влияния внешней среды. Так на поселении Каменка, где выходов природного камня достаточно, прослежены округлые жилища облегченной деревянной конструкции, окруженные ровиками для отвода ливневых вод; на поселении Госпиталь (Керчь) — убежища-землянки. Вместе с тем известны примеры сооружения достаточно мощных стен — подпорных и оборонительных-охранных.

Еще раз представить неоднозначные решения местных задач древними строителями позволяет поселение Глейки II (у Керченского пролива) эпохи ранней бронзы. Расположено поселение в сильно пересеченной каменистой местности, понижающейся к берегу моря. Общая толщина культурного слоя до 3 м, отложения расположены на террасированных склонах. При этом рядом существовавшее поселение каменной культуры находилось на ровной площадке, открывающейся к морю подобно поселению

Алчак-Кая. За много сезонов раскопок поселения Глейки II расчищены каменные завалы, но не обнаружено остатков сооружений с использованием камня. Жители занимались активнейшим образом рыболовством, а также скотоводством, земледелием. Здесь же открыта дорога-пандус с выбитыми следами на подъеме. Поселение существовало значительный период времени. Предполагалось, что жилища здесь были облегченной конструкции, но при этом использовались огромные валуны для защиты от пронизывающих ветров.

В 2019 г. в северной части раскопа I у склона расчищены следы уничтоженного пожаром жилища, сооруженного из древесины с обмазкой глиной. Отличительная особенность заполнения жилища — почти полное отсутствие костей рыб, малое количество костей животных, однако имеется обильное включение фрагментов керамики и других находок.

Уже в верхнем слое расчистки контуры жилища приобрели прямоугольную форму. При этом внутри прямоугольника прослеживалось несколько иных меньших прямоугольников, образованных линиями красной, черной и белесой почвы, а также фигуры, по контурам близкие к полукругам и окружности. Видимые контуры расчищенной части жилища по линии 3-В — около 4 м., по линии С-Ю 4,5 м. Западные и северные границы жилища пока не прослежены.

Четко прослежен юго-восточный угол сооружения. Он выявлен как сравнительно тонкая (5–10 см) полоса пережженной темной субстанции, напоминающей сажу легко сгораемых трав, камыша или тонких древесных прутьев, досок. Угол фактически прямой, на его вершине есть определенное закругление, образованное так, если бы какая-то циновка (или иное) обворачивалась вокруг столба. Таким образом, можно проследить толщину сгоревших стен жилища, имевших легкую конструкцию. На обмазке есть четкие отпечатки дров, соломы, тонких прутьев камыша. Смелым было бы предположение, что по уложенным сверху прутьям обмазыванию глиной подвергалась кровля жилища, и что она имела частично подокруглую форму.

О. О. Кротова (Київ), І. А. Сніжко (Харків)

ЕПІГРАВЕТ БАСЕЙНУ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Епіграветські пам'ятки басейну середньої течії Сіверського Дінця представлені двома хронологічними групами. До першої, яка датується в межах 18–14 тис. років тому, належать стоянки Минівський яр та Говоруха. Їх існування може бути пов'язане з одним із періодів потепління, який співставний з інтерстадіалом Ляско західноєвропейських геохронологічних схем. До другої групи, яка датується періодом від 14 до 12 тис. років тому (причорноморський етап з холодним та сухим кліматом), належать стоянки Висла Балка Синичено, Кам'янка, група Рогалико-Передільських пам'яток. Це час нестабільних природних умов пізнього льодовиків'я.

Комплекси крем'яного інвентарю стоянок Минівський яр, Говоруха, Висла балка, Синичено і Кам'янка мають виключно епіграветські риси, без орніекоїдних домішок, на відміну від синхронних пам'яток суміжних територій. В середній течії Сіверського Дінця тільки комплекс стоянки Рогалик VII демонструє деяку подібність знаряддям кам'янобалківської культури.

Типологічний склад крем'яного інвентарю пам'яток середньої течії Сіверського Дінця (Минівський Яр, Говоруха, Висла Балка, Синичено і Кам'янка) знаходить аналогії в комплексах епіграветських пам'яток центру Східноєвропейської рівнини — Мізин, Борщово I, Супонево, які Д. Ю. Нужний останнім часом включав до мізинської культурної спільноти. Зокрема, цікавою видається знахідка наконечників з боковою виїмкою на стоянках Кам'янка та, можливо, Говоруха які мають прями аналогії в матеріалах стоянки Борщово I. Епіграветські комплекси середньої течії басейну Сіверського Дінця можна вважати частиною східноєпіграветської (постграветської) традиції центру Східноєвропейської рівнини.

За призначенням епіграветські пам'ятки середньої течії Сіверського Дінця можна розділити на поліфункціональні та спеціалізовані. До перших належать

базові табори із відносно незначним терміном існування, де житлові території визначені за допомогою планіграфічних спостережень та аналізу колекцій знахідок. На стоянках Говоруха, Минівський яр та Кам'янка представлені скупчення культурних залишків, які інтерпретовані як робочі місця з обробки кременю, споживання здобичі (розколоті кістки тварин), зафіксовані сліди вогнищ, фрагменти вугілля та перепалених кісточок дрібних тварин чи птахів. Ділянки з незначною кількістю знахідок, але високим відсотком крем'яних знарядь, можливо, були використані як житлові території, захищені легкими вітровими заслонами або наметами.

Пам'ятки Рогалико-Передільської групи О. Ф. Горелік інтерпретує як середньо-, та короткотермінові, переважно поліфункціональні, поселення. Зокрема, для стоянки Рогалик VII характерні функції базового табору, місця розбирання здобичі та майстерні з обробки кременю.

До спеціалізованих можна віднести Вислу балку - стоянку-майстерню з обробки кременю поблизу родовища. Планіграфічна структура Синичено характерна для майстерень з первинної обробки кременю, але пам'ятка справляє враження місця короткочасної зупинки групи мисливців з метою ремонту та поповнення спорядження.

Отже, епіграветські пам'ятки басейну Сіверського Дінця можна розглядати як більш пізній хронологічний етап розвитку місцевого (Ями) прояву східнограветської традиції (костюнківсько-віллендорфської культурної спільноти). В комплексі стоянки Рогалик VII помітні деякі риси, характерні для кам'янобалківської культури. Ця подібність, можливо, є наслідком певного впливу традицій цієї культури на формування епіграветської культурно-технологічної традиції на території від Нижнього Подоння до Подніпров'я.

Р. О. Литвиненко (Вінниця)

ПАМ'ЯТКИ ХАРКІВЩИНИ В СИСТЕМІ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ

Терени Харківщини входили до складу величезної культурної області Бабине, що у фіналі середньої бронзи охоплювала обшири Степу, Лісостепу й південного Полісся між Волгою та Карпатами. Попри те, що накопичення бабинських старожитностей, зокрема й на Харківщині, триває вже понад сторіччя, цей регіон є одним з найменш насичених виявленими пам'ятками цього періоду. За нашими даними, тут виявлено 69 поселень (переважно по Сіверському Дінцю і притокам), на одиничних з яких провадилися розкопки. З огляду на те, що поселення є однаково слабо дослідженими майже для всіх регіонів бабинської ойкумени, а відтак малоінформативними з точки зору хронології та культурно-таксономічної атрибуції, в своєму аналізі зосередимося на матеріалах могильників.

Найбільш масштабні поповнення джерельної бази поховальних пам'яток пов'язані з розкопками курганів 1901 р. В. О. Городцовим в Ізюмському повіті Харківської губернії, а також новобудовними й рятувальними дослідженнями 70-х — початку 90-х рр. ХХ ст. (В. Бородулін, С. Берестнев, Б. Антоненко, В. Клименко, В. Аксьонов). Але на сьогодні загальний масив зібраних нами пам'яток складається лише з 61 поховання, які походять з 44 курганів, зосереджених у 28 могильниках. Для порівняння, у сусідніх степових областях, де новобудовні розкопки були набагато масштабнішими, накопичено в рази потужніші масиви джерел по бабинських могильниках: Луганська — 183 поховання, Донецька — 218, Дніпропетровська — 203. Навіть лісостепові Полтавська й Київська області дають більші

за харківські результати — по 85 поховань. Цікаво, що майже половину відомих на Харківщині бабинських захоронень (29) розкопано ще В. О. Городцовим. Лідером новобудовної доби, безперечно, є С. Берестнев (21 поховання). Об'єктивні та суб'єктивні чинники зумовили ту прикру обставину, що матеріали курганних розкопок Харківщини відрізняються доволі низьким рівнем документованості, причому нерідко, незалежно від часу здійснення розкопок. Наукові узагальнення бабинських пам'яток Харківщини, зазвичай в контексті Лівобережного Українського Лісо-степу, містяться лише в працях С. Берестнева і Р. Литвиненка.

Ледве не всі відомі бабинські могильники зосереджені в південній половині Харківської обл., тоді як північ залишається практично недослідженою. Ця обставина, укупі з незадовільною вивченістю курганних могильників суміжної Білгородщини, наразі утруднює окреслення північних меж бабинського ареалу. Втім, наявність бабинських пам'яток на крайній півночі сусідньої Луганщини дозволяє припускати їхню присутність і на півночі Харківщини.

Культурне коло Бабине включає три бабинські культури та кілька периферійних груп. Всі пам'ятки Харківщини є гомогенними і належать до дніпро-донської бабинської культури (ДДБК), характеризуючись всіма її базовими ознаками. Для стратифікованих 48 поховань: 42 % були основними в кургані, ще 4 % — впускними з досипкою, 25 % — впускними без досипки, решта — впускними без визначення. Зафіксовані діаметри первинних бабинських курганів варіювали від 10 до 28 м, висоти — 1,2–1,3 м. Для 40 поховань зафіксовано характер могильної споруди: ями — 16 випадків (40 %), ями з дерев'яними рамами — 24 (60 %). На тлі

загального масиву поховання в дерев'яних рамах складають 39 %. Дерев'яне перекриття, здебільшого поперечне, виявлено у 46 % могил. Переважна кількість поховань — індивідуальні (54), зрідка трапляються парні (4). Небіжчиків укладали скорчено на лівому (52 випадки) і рідше правому (10) боці, з кількома варіантами позиції рук. Орієнтація небіжчиків за секторами: Пн — 2, Сх — 11, Пд — 5, Зх — 44. Супроводжуючий інвентар виявлено у 25 похованнях (41 %). Здебільшого він представлений керамічною посудиною — 9 поховань, кістяною/роговою пряжкою — 8, кременевим відщепом — 5. Поодинокі траплялись астрагал; кам'яні галька, товкач, молот; крем'яне вістря стріли. Особливо виділимо одиничні комплекти «виробничого» реманенту з виготовлення стріл (Червона Гусарівка-Г 1/1), ливарно-ковальського (Копані-ІІ 1/1), столярського (Морокине 8/1), а також з сагайдаком, що містив 6 стріл з крем'яними вістрями (Князеве 1/5). Понад чверть поховань (16 комплексів — 26 %) супроводжувались ритуальними рештками копитних, які зазвичай тлумачать як шкуру тварини: череп з чотирма кінцівками, обрізаними в колінних суглобах (ДРХ — 6, ВРХ — 5, кінь — 2).

Відносна хронологія ДДБК досліджуваного регіону визначається курганною стратиграфією, згідно якої бабинські пам'ятки слідує за пізніми комплексами донецько-донської катакомбної культури (за номенклатурою С. Н. Братченка) і передують покровським зрубним.

На завершення зазначимо: попри те, що бабинські могильники Харківщини складають лише 4,4 % від загального масиву ДДБК, вони є його невід'ємною частиною, обіймаючи при цьому одну з ключових і, водночас, слабо досліджених ділянок — північної периферії культурного ареалу.

С. Н. Разумов (Тирасполь), С. Д. Лысенко (Київ)

УНИКАЛЬНЫЙ КОЛЧАННЫЙ НАБОР РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА ИЗ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Погребения раннего бронзового века Северного Причерноморья с наконечниками стрел содержат важнейшие данные для реконструкции характера вооружённого насилия. Наиболее информативными являются наконечники стрел в составе колчанных наборов. Для ямной культурно-исторической общности Северного Причерноморья на 2019 г. было известно лишь пять таких наборов, из которых четыре были найдены в Северо-Западном Причерноморье, а один в Крыму.

Так, колчанный набор с четырьмя кремневыми наконечниками был зафиксирован в погребении 2 кургана 1 группы «ДОТ» у с. Глиное Слободзейского района на левобережье Нижнего Днестра в 2013 г. В 2019 г. Днестровской археологической экспедицией Приднестровского государственного университета был исследован курган 3 той же группы, всего в 60 м от кургана 1, сооружённый над основным погребением 9 ямной культурно-исторической общности. В нем был обнаружен уникальный для раннего бронзового века колчанный набор.

Погребение 9 было совершено в яме прямоугольной формы размерами 1,95 × 0,8 м и глубиной 1,12 м от древней поверхности. С трёх сторон ямы зафиксирован подковообразный в плане материковый выкид.

Костяк молодого человека лежал скорченно на спине, головой на северо-запад. Руки вытянуты вдоль тела. Ноги завалились вправо. Костяк окрашен красно-фиолетовой охрой. Зафиксированы остатки двухслойной подстилки: сверху светло-серый органический тлен от циновки, ниже коричневый тлен. По периметру дна ямы расчищено восемь углублений от кольев, наклонённых к центру ямы. У левого плеча найдено изделие из красно-фиолетовой охры. Западнее правой кисти параллельно телу зафиксированы остатки колчана в виде светло-коричневого органического тлена (береста?), между двумя слоями которого лежали вплотную друг к другу четыре наконечника стрел — сверху кремневый, ниже в ряд три роговых: 1) кремнёвый наконечник стрелы размерами 26 × 13 × 4 мм, треугольный, с неглубокой дуговидной

выемкой в основании; 2–4) наконечники стрел из рога, веретеновидные, круглые в сечении, длина по 103 мм, диаметр до 8 мм.

В чём уникальность данного набора? В литературе упоминаются единичные ямные комплексы с «костяными» наконечниками. Но в ряде случаев, по данным трасологов, наконечниками стрел неправомерно названы проколки из трубчатых костей. До находки набора в комплексе Глиное-ДОТ 3/9 бесспорные «костяные» наконечники были известны лишь в двух ямных погребениях — Бравичены 16/9 (три экземпляра) на правобережье Днестра и Глиное-Сухая Балка 1/1 (раскопки 1982 г.) (два экземпляра) на левом берегу. В обоих погребены дети. Все наконечники однотипные — с длинным заострённым черешком, круглые либо (в одном случае) овальные в сечении. Они были найдены возле черепов, без каких-либо признаков колчана, что затрудняет определение их назначения. Все «костяные» наконечники из комплексов Бравичены 16/9 и Глиное-ДОТ 3/9, а также один из Глиного 1/1 были на самом деле изготовлены из рога благородного оленя,

лишь один — из трубчатой кости. Относительно подобных артефактов высказывались различные версии: например, что это костяные наконечники копий, или колышки, или ритуальные изделия. Находка *in situ* роговых острий вместе с кремневым среди остатков колчана позволяет интерпретировать их в качестве именно наконечников стрел. Возможно, они имели охотничье либо тренировочное предназначение.

В раннем бронзовом веке подобные наконечники использовались носителями некоторых культур Восточной и Центральной Европы. Из ближайших территорий можно упомянуть артефакты майкопско-новосвободненской общности (курганы у Нальчика, Чегема, Бамута, в том числе колчаные наборы) на юго-востоке, и культуры шаровидных амфор (КША) на северо-западе. В комплексах раннего и среднего бронзового века на территории Северо-Западного Причерноморья имеются импорты и реплики вещей как северокавказского происхождения, так и связанные с КША. Более вероятным нам представляется вариант позднемайкопских влияний.

М. П. Сиволап (Черкаси)

ОСОБЛИВОСТІ ТОПОГРАФІЇ ПОСЕЛЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОГО ВАРІАНТУ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ

Опісля розкопок десятків курганів ямної культури Черкащини автор розпочав пошук поселенських пам'яток цієї культури в даному регіоні. У 1993 р. автором у долині р. Тясмин було виявлено перше подібне поселення — Десятини. Всього за понад 30 років пошуків було виявлено близько 40 поселенських об'єктів, встановлено топографічні закономірності їхнього розташування, що суттєво спростило їх подальше виявлення.

Виділено два основні типи: 1) базові довготривалі поселення; 2) короткочасні сезонні пастуші стоянки. Більшість (20 шт.) поселенських пам'яток — це невеликі об'єкти (0,5–1 га) розташовані на 1.1) невеликих островах (дюнах) в широких заплавах рік (18 шт.) 1-го і 2-го порядку (Дніпро і його притоки), зрідка 1.2) на краю (березі) заплавної тераси у долині цих рік (2 шт.). Вони, як можна судити за даними розкопок Десятин (976 кв. м) і шурфувань інших, є довготривалими базовими поселеннями з порівняно насиченим (іноді до 100 знахідок на 1 кв. м) і досить потужним (від 0,4 до 0,5–0,7 м) культурним шаром з 2–4 дещо заглибленими житлами і різними об'єктами: господарчими ямами, кострищами, робочими майданчиками, навіть похованнями (Десятини). З деяких з них походять десятки тисяч знахідок: кістки тварин (близько 70 % усіх знахідок), а також фрагменти кераміки і артефакти з глини, кременю, кварциту, інших порід каменю, кістки, мшлі, мідного сплаву.

Наступний тип поселенських пам'яток — 2) рештки короткочасних сезонних (пастуших) стоянок (18 шт.) невеликої площі (0,1–0,3 га) із вкрай бідним культурним шаром (0,1–10 знахідок на 1 кв. м) та різноманітною топографією, іноді неподалік від базових поселень. Стоянки з низькою топографією належать до

підтипів заплавних стоянок (13 шт.), розміщених 2.1) на островах і острівцях (6 шт.), 2.2) берегах великих островів (7 шт.); а також стоянок 2.3) у долинах дрібних водотоків (річечок, струмків). Окрім того відомі стоянки з високою топографією (4 шт.): стоянка Сонечко 2.4) на вершині високого вододілу, але поряд з джерелом води, а також стоянки 2.5) на високій береговій терасі малих рік 3–4-го порядку, але поряд з розширенням долини (2 шт.) і 2.6) на невисоких мисах малих річок (1 шт.). Саме останній підтип відомий у інших варіантах ямної культури, у той час як вододільний підтип трапився вперше. Автор припускає можливість відкриття ще одного підтипу — стоянок біля степових блюдець, на що може вказувати відсутність інших джерел води у степу при наявності ямних курганів поблизу.

Для стоянок з високою топографією (всі на Правобережжі) характерна особлива бідність матеріалу при незначній кількості фрагментів кераміки і кісток тварин, але при деякій кількості кременевих, кварцитових і піщаникових знарядь праці, відходів і сировини.

Прямої аналогії великим укріпленим поселенням з високою топографією і гіпотетичною потестарною функцією, типу нижньодніпровської Михайлівки, у Середній Наддніпрянщині поки не виявлено, хоча можливим відповідником цього типу поселень могло бути місцезнаходження Ланок, розташоване 3) на високому корінному березі (терасі) Дніпра в м. Канів. Більша його частина була знищена, так що інших підстав відносити Ланок до типу Михайлівки, крім розташування на високому (20 м) мису, навіть за обрисами схожому на михайлівський, немає.

За даними поселень і курганів можна припустити, що середньодніпровські ямники практикували

придомно-відгінне скотарство, у їхньому стаді домінувала велика рогата худоба, розводили козу/вівцю, свиню, коня, собаку. Також вони незначно доповнювали свій раціон за допомогою полювання, риболовлі і збиральництва, маючи у своєму розпорядженні деяку кількість зерна (торгівля?, присадибне землеробство?).

Отже, топографія ямних поселень і стоянок, на нашу думку, з одного боку була зумовлена особливостями рельєфу регіону, зокрема, наявністю широких річкових долин льодовикового походження, а з іншого боку — залежала від структури суспільства і типу господарства.

А. А. Чубур, Ю. В. Шафенкова (Брянск)

ПРО ПІВНІЧНИ КОРДОНИ ПОШИРЕННЯ ПОСТКАТАКОМБНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В ПОДЕСЕННІ *

Територію Середнього Подесення бронзової доби вважають зоною поширення середньодніпровської культури, а потім її спадкоємця — локального варіанту сосницької культури. Однак ряд випадкових знахідок кам'яних сокир типологічно не входить в цей контекст.

По-перше, це кам'яні шліфовані вироби з жолобчастим перехопленням, які поділяються на два типи: клиновидні сокири і булавоподібні молоти. Всього їх на території Брянської області в даний момент відомо 12, усі вони групуються в південній частині регіону.

Такі знаряддя з жолобчастим перехопленням характерні для бабинської культури середньої бронзової доби, відомої як спільність культур багатовалікової кераміки (КБК). А. Синюк вказує на генетичний зв'язок КБК з пам'ятками середнього етапу середньодонської катакомбної культури. Для неї характерні найбільш ранні горщики, прикрашені наліпними валиками. Клиновидні сокири та молоти з жолобчастим перехопленням відомі з поселень КБК Підгорівка, Проказине, Поляни (Луганська та Харківська обл., Україна). Як випадкові знахідки вони представлені безпосередньо на південь від Брянської області: більш 10 відомо з території Курського і Сумського Посейм'я.

Клиноподібно-обушкова свердлена кам'яна сокира з дугоподібним в профіль розширеним лезом і грибоподібним обухом знайдена на Десні між селами Будимир і Селець на південь від Трубчевська. На думку С. Братченка, такі сокири є похідними від гладких сокир кабардіно-пятигорського типу Північного Кавказу і Кубані. Подібні вироби відомі з с. Виползово (Солнцевський район Курської обл., Верхів'я р. Сейм) і з культурного шару стоянки Університетська-2 в м. Вороніж. Останній має чітку хронологічну позицію. А. Пряхін відносив це поселення до середнього етапу середньодонської катакомбної культури і дату-

вав XVII—XVIII ст. до н. е. Подібна сокира з аналогічним датуванням відома з поховання 6 кургану 5 могильника Західний (Ростов-на-Дону) Маничської катакомбної культури. На наш погляд, сокира з Будимира добре укладається в бабинський контекст.

Нарешті згадаємо бронзові ковані кельти типу К-2, яких у Брянській області відомо два (обидва на південному кордоні). Один із річки Колодязь у Суземському районі, інший біля села Вишків у Злинковському районі. Серію знахідок кованих безушкових кельтів на берегах Верхнього і Середнього Подніпров'я Д. Куштан відносить до середнього бронзового віку і пов'язує з бабинської культурою.

Ймовірно, у XVIII—XVII ст. до н. е. на південній межі сучасної Брянської області з Черніговським Подесенням і Сумським Посейм'ям зміщується північна межа ареалу КБК (дніпро-донська бабинська культура за Р. О. Литвиненко). Слідуючи по найбільш відкритим ландшафтам ополій, носії цих традицій могли підніматися уздовж долини Судості, «відсікаючи» Деснинську групу середньодніпровської культури від основного ареалу, що лежить на захід. Не виключено, що КБК вплинула і на формування місцевого варіанту сосницької культури пізньої бронзової доби. «Паралельним курсом» по лівобережжю Десни з півдня через Комарічській степовий «коридор» з Курського Посейм'я просувалися носії абашевської культури.

Бабинсько-абашевський «Drang nach Norden» міг бути пов'язаний із різким похолоданням після суббореального термічного максимуму з жорсткою аридизацією клімату. Похолодання XVIII—XVI ст. до н. е. на фоні осушення сприяло подальшій деградації зімкнутих лісів і остепованню ландшафтів, відкриваючи шлях на північ степових і лісостепових груп землеробів і скотарів. Межі природних зон були зміщені на північ від свого сучасного становища на 140–200 км.

* Підтримано RFBR, 18-45-320001.

РАННИЙ ЖЕЛЕЗНЫЙ ВЕК

Л. И. Бабенко (Харьков)

ГРОТЕСКНАЯ СТИЛИСТИКА ПЕКТОРАЛИ ИЗ БОЛЬШОЙ БЛИЗНИЦЫ

Исследователи, сопоставляя пекторали из Большой Близницы и Толстой Могилы, отмечают их близость и возможное изготовление одним мастером или мастерской. Но более тщательное сравнение обоих украшений по различным аспектам демонстрирует глубокое их различие.

Это относится и к наиболее зрелищной части пекторали из Большой Близницы — группе из 11 фигурок козлов и баранов, являющихся, по мнению ряда исследователей, «кратким конспектом» верхнего фриза пекторали из Толстой Могилы. Показательно, что если до раскопок Толстой Могилы исследователи неизменно восхищались живостью «схваченных с натуры» животных на пекторали из Большой Близницы, то уже после, на контрасте между двумя пекторальями, видели их коренастыми и негибкими, с застывшими позами.

Животных на пекторали из Большой Близницы отличает некоторая полая и видовая неопределенность. Полагают как однополый (либо *овцы и козы*, либо *бараны и козлы*), так и в разных сочетаниях разнополый (*бараны, козлы, козы; бараны, овцы, козлы; овцы, козлы, козы*) состав животных. Нет единодушия и по поводу видовой принадлежности животных. Не вызывает сомнений атрибуция семи козлов/коз и двух баранов. Морфология еще двух животных амбивалентна — в них видят как баранов, так и козлов.

Несмотря на явные аллюзии в позах некоторых животных таманской пекторали на сюжеты пекторали из Толстой Могилы (чешущее ухо животное, приподнимающаяся с упором на колено коза), очевидны отличия в их стилистике. На пекторали из Толстой Могилы животные изображены в предельно реалистичной манере. Все фигурки баранов и козлов на пекторали из Большой Близницы исполнены в иной, совершенно оригинальной стилистике. Определяя ее характер, можно говорить о гротескной, карикатурной манере изображения животных. Показательно, что многие исследователи очеловечивали сцены таманской пекторали, видя в них «резвящихся» животных, торжественно выступающего барана или заигрывающего с лежащей козой козла. Среди дошедших до наших дней произведений искусства сложно найти хотя бы

еще одно изделие, украшенное изображениями животных в такой же стилистике. Если круг поиска аналогий не ограничивать предметами торевтики и анималистическими сюжетами, а в качестве критерия для определения вероятных работ художника использовать такую черту индивидуального художественного стиля мастера как гротескность создаваемых им образов, то следует обратить внимание на комплекс из 32 терракот, обнаруженных в этом же склепе № 4 Большой Близницы.

Специфической чертой этого набора терракотовых статуэток, отличающихся большим разнообразием типов, является отмеченная многими исследователями «гротескность», «карикатурность», «уродливость» созданных художниками образов. Однако для боспорской торевтики, тем более в отношении образов животного мира, гротескный стиль не был характерен, и его использование делает таманскую пектораль украшением даже более уникальным, чем пектораль из Толстой Могилы.

Несомненное новаторство стиля фигурок животных пекторали в сочетании с находкой в этом же погребении трех десятков терракот, исполненных в той же манере, позволяет предположить, что подобное совпадение неслучайно. Идея карикатурности стиля фигурок пекторали могла быть заимствована торевтом у коропласта. Но, учитывая оригинальность гротескного стиля, нельзя исключать и единое авторство для терракот и фигурок пекторали. Несмотря на очевидное различие в технике, материале, воссозданных образах, фигурки и терракоты отличает и ряд не менее зримых совпадений. Те и другие являлись изделиями мелкой пластики. Навыками работы с глиной, естественными для коропласта, должен был обладать и торевт, отливавший фигурки животных в технике утрачиваемой восковой модели. О том, что производственная деятельность коропласта и торевта могла иметь точки соприкосновения, свидетельствуют и разнообразные позолоченные терракотовые имитации изделий из золота.

Таким образом, особенности стилистики каждой из пекторалей могут свидетельствовать о различном их авторстве.

С. А. Задніков, І. Б. Шрамко (Харків)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ЗОЛЬНИКІВ ЗАХІДНОГО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Західне укріплення є складовою частиною Більського городища, займає площу 86,5 га. Однією з особливостей Західного укріпленого поселення є наявність в його межах зольних насипів, що утворились внаслідок господарської діяльності та культової практики місцевого населення. Не дивлячись на те, що й досі зольні плями в цілому добре помітні на денній поверхні, локалізувати та співвіднести їх з тими, на яких проводились розкопки виявилось не так легко.

Ще в 1895 р. О. О. Бобринський склав перший схематичний план укріплення та зазначив, що в його межах є багато курганів, тобто зольні підвищення на прикінці XIX ст. мали вигляд курганних насипів. На них у свій час звернув увагу і В. О. Городцов, який на початку минулого століття здійснив перші археологічні розкопки на пам'ятці. Вчений заклав розкопки на восьми зольниках, розташованих в центральній та східній частинах Західного укріплення. Виявлений під час розкопок речовий матеріал був віднесений ним до скіфського часу. У 1906 році саме В. О. Городцовим був складений і перший, доволі детальний план Більського городища, а також окремо — план Західного укріплення з позначеними на ньому 34 зольниками, баченими на той час. Діаметри позначок орієнтовно відповідали розмірам насипів. Найбільшим виявився зольник 4, розташований в центральній частині поселення.

Пізніше, через півстоліття, коли розпочались планові дослідження Більського городища експедицією Харківського університету, Б. А. Шрамком у 1958 р. був складений інструментальний план Західного Більського городища, на якому нанесено вже 42 зольника. За основу

вченим був взятий план В. О. Городцова, доповнений даними власної розвідки 1954 р., а в 1968 р. внесені деякі уточнення, відмічена зона розташування бурової вежі. Однак при співставленні планів помітні значні відмінності в розташуванні зольників та в їх нумерації.

У 1994 р. П. Я. Гавришем була зроблена спроба уточнити розміщення зольників на існуючому плані Б. А. Шрамка. У 2006 р. загальна кількість зольників нами була збільшена, доданий ще один зольник — 54, на якому в тому ж році проведені археологічні дослідження. На кінець, у 2017 р. М. М. Дараган зроблена спроба скласти новий план Західного укріплення, використовуючи дані ортофотозйомки. На поверхні Західного Більська вона побачила 68 аномалій, що були інтерпретовані авторкою як зольники, проте результати цих робіт потребують значних уточнень.

Археологічні розкопки зольників, що здійснюються нами протягом тривалого часу, дозволили більш точно ідентифікувати деякі з них. Наприклад, зольники 5, 10 та 13 вдалось співвіднести з розкопками В. О. Городцова. Проте, в той же час, стало зрозумілим, що нанесені на плани різних дослідників зольні насипи не завжди відповідають дійсності. Потрібні нові методи фіксації зольників, уточнення їх розташування та конфігурації. Отримані дані повинні перевірятися методом здійснення археологічних розкопок. Останнім часом співробітником ІКЗ «Більськ» О. Короткою зроблена ортофотозйомка Західного укріплення, яка, на наш погляд, дозволяє внести низку корективів у існуючі плани поселення, оскільки проблема локалізації зольників досі залишається невирішеною.

І. І. Корост (Котельва)

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: ДЕЯКІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТКИ 2017–2019 рр.

На території Полтавської та Сумської областей розміщений феноменальний археологічний комплекс, який немає собі рівних за масштабністю та інформативністю в межах України. Центральне місце в ньому займає грандіозне Більське городище. Його площа, згідно результатів останніх досліджень, сягає 5050 га. Фортеця, у свою чергу, включає у свій склад 3 укріплення (Західне, Східне, Куземинське). Вони об'єднані спільною оборонною лінією протяжністю до 37 км. Найбільший внесок у дослідження городища, як відомо, зробив знаний харківський археолог, професор Б. А. Шрамко. І саме цим науковцем за результатами вивчень масштабної пам'ятки в 50–90-х рр. XX ст. наведено обґрунтовані докази тому, що на цій території за скіфської доби існувало древнє місто Гелон, описане Геродотом.

В окозі городища розміщені грандіозні поселенські та поховальні пам'ятки. Їх обстеження розпочалися ще в 1906 р. В. О. Городцовим, а надалі в різні роки продовжилися харківськими (Ю. М. Бойко, В. П. Андрієнко), полтавськими (П. Я. Гавриш, О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова), київськими (учасники УНЕ, в останнє десяти-

ліття — С. А. Скорий), сумськими (В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий) дослідниками.

З метою забезпечення повноцінного збереження, вивчення та популяризації усіх означених вище пам'яток у 2005 р. було створено історико-культурний заповідник «Більськ». Нині установа координує проведення досліджень у межах та окозі Більського городища.

Останні роки позначені надто активною діяльністю науковців на території заповідника. Однією із причин цього, безсумнівно, стало затвердження Полтавською обласною радою Програми збереження, вивчення та популяризації Більського городища на період 2018–2022 рр. Відтоді археологи мають можливість проводити власні дослідження в гідних умовах та за належної фінансової підтримки.

Варто відзначити, що в останні роки увага науковців була прикута не лише до поселенських та поховальних пам'яток, які входять до складу Більського комплексу. У період 2018–2019 рр. проведено масштабні роботи, метою яких було вивчення оборонних споруд древнього городища. Вперше за понад 110 років здійснено

дослідження т. зв. «Південного» валу, що розділяв внутрішню територію фортеці на дві частини. На поселеннях та могильниках Більського археологічного комплексу також проведено георадарну та геомагнітну зйомку землі. Нарешті було здійснено грандіозні розвідкові роботи в межах та окрузі древнього міста Гелон. Одним із головних їх підсумків став оновлений реєстр селищ скіфського часу в межах Великого укріплення Більського городища. Крім того, у ході розвідувальних обстежень було виявлено ряд нових пам'яток, щодо багатьох об'єктів уточнено хронологічні дані. Фактично на всі відомі поселення та могильники укладено нові плани. Починаючи з 2018 р., досліджені об'єкти належно фіксуються завдяки зйомці тахеометром, за можливості — професійним GNSS-навігатором. Результати наносяться на оновлену карту пам'яток Більського городища. Значна площа комплексу відзнята квадрокоптером співробітниками заповідника.

О. О. Крютченко (Київ)

ТАРАНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ р. СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ

Городище розташоване у 4,5 км на північний-схід від с. Таранівка Змиївська ОТГ Чугуївського району Харківської області. Вперше пам'ятка згадується у пояснювальному тексті до археологічної мапи Харківської губернії. Д. І. Багалій відмічав, існування городища біля р. Вільшанка у 5 верстах на північ від села Таранівка. У 1976 р. поселення оглянула експедиція ХДУ під керівництвом Ю. В. Буйнова. У звіт воно увійшло під назвою городище біля с. Вільшанка. Дослідником був вперше складений окомірний план, та зібраний підйомний матеріал. За наявним матеріалом городище було віднесено до скіфського кола пам'яток. В результаті розвідки А. В. Криганова в 1995 р. вдруге був складений окомірний план. При зборі підйомного матеріалу дослідник відмічав наявність невеликої кількості керамічних виробів салтівської культури. У звіт пам'ятка увійшла під назвою Жуковське городище. У 2012 та 2014 рр. експедицією ХНУ імені В. Н. Каразіна під керівництвом автора, був складений його детальний опис, зроблений інструментальний план та проведено шурфування городища.

Пам'ятка скіфського часу розташована на південному (правому) березі озера Жуківка. Зйомка плану показала, що площа внутрішнього майданчика городища складає 2,2 га. Воно займає мис підтрикутної в плані

Паралельно з цим ІКЗ «Більськ» здійснює роботи по розбудові геодезичної мережі в межах археологічного комплексу — для точної фіксації об'єктів культурної спадщини та досліджених площ. Це дозволить у майбутньому сформувати єдину базу даних щодо пам'яток та співвідносити їх межі з кадастровими даними, а також виносити в натуру розкопи в ході наступних вивчень.

У подальшому наукові дослідження на території унікального археологічного комплексу доцільно проводити за єдиним планом та згідно узгоджених правил і підходів щодо оформлення документації. Необхідно також визначити поховальні та поселенські пам'ятки, вивчення яких буде в пріоритеті на наступні роки. При цьому слід враховувати стан збереження об'єктів культурної спадщини, унікальність інформації, яку можна почерпнути під час їх досліджень, можливість отримати нові дані тощо.

форми, що з заходу та сходу оточений ярами, північно-західна його частина виходить до озера. У північній частині мису простежується тонкий перешийок, що з'єднує його із корінним берегом (у цьому місці розрив між лінією вал-рів та ескарпом утворює давній в'їзд на городище). Оборонні вали чітко простежуються із західної, південної та північно-східної частини укріплення. Загальна довжина валу становить 420 м. У північно-західній частині, зі сторони озера, вали візуально не простежуються, схил до озера ескарпований. Висота над рівнем поверхні озера коливається від 17 до 23 м.

На поверхні городища закладено чотири шурфи загальною площею у 16 кв. м та зібраний підйомний матеріал. У північно-західному куті шурфу № 3, на рівні суглинку, була зафіксована частина ями округлої в плані форми. Діаметр її складав до 0,8 м, дно зафіксоване на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні. Яма мала чорноземне заповнення у придонній частині зафіксований затік потужністю 0,02–0,05 м. У верхній частині ями на глибині 0,4 м знайдений фрагмент дна та дев'ятнадцять стінок від ліпних посудин, уламок кварциту.

Шурфування встановило наявність слабконасиченого культурного шару потужністю від 0,2 до 0,4 м. Матеріали шурфування та підйомний матеріал дозволяють віднести пам'ятку до V–IV ст. до н. е.

В. М. Окатенко (Харків), Р. В. Зимовець (Київ)

НОВІ ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ У БАСЕЙНІ р. СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ

Басейн Сіверського Дінця у скіфську добу був одним із найбільш густозаселених районів лісостепової зони Східної Європи. За останні роки Скіфська Лісостепова експедиція ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України в ході проведення планомірних розвідок в межах території сучасної Харківської обл. із застосуванням новітніх ГІС-технологій зафіксувала і обстежила нові поселенські структури, серед яких були виявлені 9 скіфських горо-

дищ. Загальна кількість відомих в регіоні укріплень на межі XX–XXI ст. змінювалась: 19 (1985); 16 (2010); 18 (2016). На сьогодні ми вже можемо впевнено говорити про 27 городищ. І на нашу думку, це ще не остаточна їх кількість. Наведемо характеристику щойно виявленим.

Городище Старовалківське розташоване за 1 км на схід від с. Перекоп і за 2 км на захід від с. Старі Валки. Система оборони складається з двох дворич. Площа

дорівнює 5,7 га. Укріплення імовірно слугувало фортецею, що прикривала Перекіпський Вал. Територія пам'ятки на сьогодні залісена. Поряд із городищем розташоване велике селище.

Іллюхівське городище знаходиться у Валківському районі на території колишнього с. Іллюхівка, сучасні землі Кузьмівської сільської ради. Система оборони складається з двох дворощ. Загальна площа складає близько 3 га. Оборонні споруди укріплення сильно розорані. З південно-західного краю городища знаходиться селище скіфської доби.

Костівське городище розташоване на території Валківського району, в східній частині с. Костів. Система оборони складається з двох дворощ. Загальна площа складає близько 0,7 га. На даний момент укріплення задерноване. Через балку від нього розташоване поселення раннього залізного віку.

Городище Шербинівське. Пам'ятка розташована на південний схід від с. Щербинівка у Валківському районі. Загальна площа дорівнює 1,12 га. Оборонні споруди городища розташовані на краю балки і сильно розорані. На північний захід від нього розташовано поселення із зольниками.

Городище Зайцівське виявлено на південно-західній околиці с. Зайцівка у Валківському районі. Загальна площа дорівнює 1,37 га. Оборонні споруди городища розорюються. На південь і північний схід від нього розташовані поселення скіфського часу.

Одринське городище знаходиться на території Валківського району, в північно-східній частині с. Одринка. Загальна площа складає близько 38,5 га. На його території зафіксовані зольні плями. Городище знаходиться під оранкою — результатом чого стало нівелювання його кільцевої лінії оборони.

Не дивлячись на загальну, досить широку вивченість лісостепових пам'яток скіфського часу, сьогодні досі залишаються так звані білі плями — місцевості, в яких до останнього часу майже не проводились розвідки та розкопки. Серед таких білих плям на карті старожитностей скіфського часу в сіверськодонецькому Лісостепу є басейн річки Лопань. Дана водна артерія має довжину 93 км, її витoki беруть початок на території Білгородської області РФ, однак більша частина протікає з півночі на південь по території Харківської області (Дергачівський район) і в межах сучасного міста Харкова впадає в р. Уди (притоку правого берега р. Сіверський Донець). Найбільша її притока — р. Харків за площею водозбору більша ніж сама р. Лопань, представляє собою окремий мікро-регіон і не розглядається в даній доповіді.

Архівні дані та цілеспрямовані розвідки автора в останні роки в басейні р. Лопань дозволяють сьогодні створити археологічну карту пам'яток скіфського часу в регіоні, а також зробити певні висновки стосовно топографії, території та щільності заселення даного мікро-регіону в кінці VI—IV ст. до н. е.

Рокитнянське городище розташоване в 1 км на північ с. Рокитне, в північно-західній частині корінного мису лівого берега р. Мокра Рокитна. Укріплення має кільцеву лінію оборони. Загальна площа складає близько 1,8 га. На даний момент пам'ятка знаходиться під лісонасадженнями. Поряд з городищем знаходиться поселення раннього залізного віку.

Нововодолазьке городище. Укріплення розташоване на території смт Нова Водолага, на південно-західному краю населеного пункту. Площа складає близько 2,5 га. Поверхня городища знаходиться під городами. На південь від нього також розташоване поселення скіфського часу.

Староводолазьке городище міститься на території Староводолазької сільської ради Нововодолазького району, в 2-х км на південь від західного краю с. Стара Водолага. Загальна площа дорівнює 10,5 га. Оборонні споруди городища сильно розорані. На захід від нього розташовано поселення раннього залізного віку.

Таким чином, проведені роботи дозволяють значною мірою доповнити і уточнити ареал поселенських структур скіфського часу у зазначеному регіоні. Слід зазначити жальливий стан збереженості давніх укріплень. Більшість із них знівельовані в результаті багаторічної оранки і практично не фіксуються візуально. Тому, усі ці відкриття нерозривно пов'язані з розвитком технологій безконтактного зондування землі і застосуванням їх для вивчення об'єктів археологічної спадщини. Більшість виявлених укріплень і могильників тяжіють до сухопутної комунікації — Муравського Шляху. Наявні матеріали поки що не дозволяють нам точніше визначити час їх функціонування ніж у рамках VI—IV/III ст. до н. е.

К. Ю. Пеляшенко (Харків)

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БАСЕЙНУ р. ЛОПАНЬ

Перші розкопки в басейні р. Лопань були проведені Є. П. Трефільєвим в 1903 р. на курганному могильнику біля м. Дергачі, в 2018–2019 рр. розкопки цього могильника було відновлено під керівництвом К. Ю. Пеляшенка. В 1948 р. розкопки на поселенні Саржин Яр, що розташовано на притоці лівого берега Лопані — р. Саржинка, здійснив І. Ф. Левицький. В 2006 р. на цій же пам'ятці були проведені охоронні розкопки під керівництвом І. Б. Шрамко.

Всі інші дослідження обмежуються лише розвідками, серед яких слід зазначити маршрутні розвідки О. Г. Дьяченка (1970 р.), охоронні розвідувальні роботи «Слобідської археологічної служби» (2005–2009 рр.), розвідки В. В. Дідика (2018 р.), В. В. Скирди та І. В. Іськова (2018 р.) та К. Ю. Пеляшенка (2018–2019 рр.), в результаті яких було виявлено цілий ряд різночасових археологічних пам'яток. Завдяки дослідженням останніх 15 років і з'явилась можливість вперше розглянути цей мікро-регіон як окремий ареал розповсюдження старожитностей скіфського часу.

За результатами обробки даних, створення каталогу пам'яток і картографування можна висунути наступні тези:

— В басейні р. Лопань не відомо жодного укріпленого пункту — городища, на відміну від інших мікрорегіонів сіверськодонецького Лісостепу.

— На сьогоднішній день можна говорити про наявність 26 відкритих поселень та двох курганних могильників скіфського часу (є інформація також про зруйнований курганний могильник на Холодній Горі в м. Харків);

— Більша частина відомих пам'яток (13 поселень та два могильники) розташована в середній течії річки, в районі міста Дергачі, його південних та північних околиць, на невеликому відрізку, приблизно 12 км. Майже всі пам'ятки знаходяться на правому корінному березі р. Лопань, і лише кілька поселень мають

низьку топографію і розміщені в заплавах частинах або на схилах перших терас. Ймовірно, саме тут в районі сучасних Дергачів знаходилась основна агломерація населення скіфського часу. На більшості поселень, які тут відомі, фіксуються зольники.

— Інший великий куц поселень скіфського часу розміщено вздовж притоки лівого берега Лопані — р. Лозовенька. Всі шість поселень тут розташовані на пологих схилах лівого берега Лозовеньки, культурний шар слабо виражений, на жодному не зафіксовані зольники.

— Верхня течія річки Лопань, від с. Безруки і далі на північ, майже не була заселена в скіфський час. Тут відомо кілька поселень, невеликих за площею, зі слабо вираженим культурним шаром.

— Матеріали з розкопок і розвідок дозволяють дійти думки, що басейн р. Лопань був лише локально заселений лісостеповим населенням протягом V—IV ст. до н. е.

Ю. Б. Полидович (Київ)

ЗОЛОТАЯ ПЛАСТИНА С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ОЛЕНЯ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ С. А. МАЗАРАКИ

В 1883–1885 гг. роменский помещик С. А. Мазараки произвёл раскопки курганов скифского времени в бассейне р. Сула в пределах Роменского у. Полтавской губ. Их результаты настолько впечатлили научную общественность, что в 1886 г. Императорская археологическая комиссия выдала С. А. Мазараки Открытый лист и средства на проведение новых раскопок.

Находки 1883–1885 гг. какое-то время находились в домашнем музее в имении Мазараки (с. Поповка Роменского у.). Самой впечатляющей находкой была золотая пластина–обивка горита с изображением оленя. Её рисунок был опубликован в журнале «Нива» в 1887 г.

В конце 80-х гг. XIX в. значительная часть собрания С. А. Мазараки, в том числе и золотая пластина, была приобретена А. А. Бобринским в собственную коллекцию. В 1894 г. А. А. Бобринский опубликовал пластину и сведения о кургане у с. Аксютинцы, где она была найдена. Значительная часть коллекции А. А. Бобринского со временем попала в Киевский научно-художественный и промышленный музей, но судьба пластины неизвестна.

Согласно данным А. А. Бобринского, пластина имела прямоугольную форму размером около 24 × 14 см (на рисунке в «Ниве» её верхний левый край закруглён). Вдоль края были пробиты небольшие отверстия, в которых сохранилось много золотых гвоздиков.

На пластине изображен лежащий олень. Его правая передняя нога вытянута вперёд, остальные ноги поджаты под туловище. Шея выпрямлена, голова лежит на копыте вытянутой ноги. Глаз, нос и рот воспроизведены с долей реализма. Ухо длинное, его внутренняя часть показана рифлением. Мощная крона рогов состоит из одного переднего отростка, превращённого в грифонью голову, четырех аналогичных задних и пятого отростка в виде ветви рогов из пяти С-видно изогнутых отростков. Внутренняя линия шеи оленя и всех пяти грифонов, а также один из задних отростков подчёркнуты рядом «жемчужин». Между ухом, рогами и спиной находится вытянутая пальметка (второе ухо?). Линия спины прямая. Плечо крупное,

с вписанными орнаментальными элементами (по мнению А. Р. Канторовича, в плечо «вписана» голова лося). Рёберная часть туловища выделена наложенной головой хищной птицы. Круп приподнятый. Хвостик короткий. Копыта — бутонovidные.

По стилистическим признакам изображение оленя полностью соответствует традиции первой половины V в. до н. э. В то же время, поза, в которой воспроизведено животное, уникальна. Наиболее характерными для раннескифского искусства были изображения «летающих» оленей с подогнутыми ногами и вытянутой вперёд шеей и головой. С первой половины V в. до н. э. распространились изображения «лежащего» оленя с подогнутыми ногами и прямо поставленной головой. Данная трансформация образа, вероятно, была связана с его переосмыслением. Олень становится важным жертвенным животным, что отразилось в появлении сцен «терзания». Самая ранняя из известных — сцена терзания оленя на золотой пластине-обивке горита из кург. 1 у с. Ильичёво (Крым).

В скифском «зверином стиле» поза зверя была символической, и каждый образ имел свои особенности воспроизведения. Скажем, оленей никогда не изображали с головой, опущенной «к земле», а лошадей, напротив — с головой, поднятой «к небу». На аксютинской пластине изображен олень с опущенной головой, что делает его уникальным.

Единственным аналогом является изображение на золотой метописе из кургана у с. Будки Роменского у. (раскопки С. А. Мазараки, 1897 г.). В центре этой пластины воспроизведён «лежащий» олень с подогнутыми под туловище задними ногами, вытянутыми вперёд передними, вытянутой шеей и головой, положенной на передние ноги. С обеих сторон оленя атакуют грифоны. Комплекс кургана у с. Будки датируется IV в. до н. э., но изображение на метописе может быть более ранним.

Это изображение даёт ключ к пониманию аксютинского изображения, поскольку вводит мотив оленя

с головой, положенной на переднюю ногу, в сцену «терзания». Вероятно, подобный иконографический мотив появился как вариант поиска композиционных схем воспроизведения образа оленя-жертвы, ставшего актуальным в первой половине V в. до н. э. Очевидно, что вариант, предложенный мастером «аксютинской пластины», не прижился, в отличие от варианта мастера

«ильичёвской пластины», который стал определяющим в скифском искусстве в V—IV вв. до н. э.

Аксютинская пластина и будковская метопида происходят из одного региона — Посулья. Однако ставить вопрос о выделении посульского центра торевтики только на этом основании представляется преждевременным.

Ю. О. Пуголюк (Полтава), Д. С. Гречко, О. В. Каряка (Київ)

ПРО ВИКОРИСТАННЯ КОСМОЗНІМКІВ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ПАМ'ЯТОК СКИФСЬКОГО ЧАСУ

Під час підготовки до польових досліджень було проведено візуальне обстеження різноманітних джерел супутникової зйомки, що є у вільному доступі в мережі Інтернет (Google Earth, ESRI, Bing і т. п.). Дане обстеження дозволило виявити значну кількість світлих плям і місця їх концентрації, які, за попередніми оцінками, можна було визначити як зольники та кургани.

У 2019 р. Полтавською археологічною експедицією ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ під керівництвом Ю. О. Пуголюка спільно з Більською археологічною експедицією ІА НАНУ було проведено розвідки у Диканському районі з метою перевірки культурно-хронологічної приналежності означених об'єктів.

Було верифіковано чотири місця розташування об'єктів, схожих на зольники або розорані кургани. На схід від с. Веселівка було оглянуто три групи даних об'єктів, які розташовані на плато лівого берега р. Полузир'я. За результатами огляду ділянок було встановлено, що ми маємо справу з трьома групами зольників. Відмінності у характеристиці зольних насипів (висота, насиченість знахідками), дозволяють припускати, що центральна, друга, група може бути найдавнішою, а поселення розвивалось у північному

та південному напрямках. Між цими групами, на космічному знімку помітні 9 плям іншого кольору, які попередньо можна вважати курганами.

На східній околиці с. Мала Рудка на плато лівого берега одного з витоків р. Полузир'я було зафіксовано, що 29 плям світлого кольору на космічному знімку є залишками зольників. На схід від с. Судівка, на лівому березі балки, яка є одним з лівих витоків р. Полузир'я, була підтверджена наявність двох груп зольників. Південну групу можна вважати попередньо, більш давньою, що підтверджується характером знахідок.

Розвідки 2019 р. підтвердили перспективність використання космічних знімків при підготовці до розвідок. Отримані дані доповнили наші знання про поселенські структури раннь- та середньоскіфського часу біля витоків р. Полузир'я, південніше від добре дослідженого розвідками Диканського «куща» пам'яток. Перевірка даних з фото Google Earth у майбутньому дозволить суттєво доповнити джерельну базу дослідження поселенських структур скіфського часу межиріччя Ворскли та Псла, а подальші їх дослідження нададуть можливість провести палеодемографічний аналіз регіону та виявити динаміку змін його заселеності.

С. С. Ржевуська (Київ)

ТЕРИТОРІЯ ПОШИРЕННЯ АЖУРНИХ БРОНЗОВИХ ПРИКРАС ПІДГІРЦІВСЬКОГО ТИПУ

Поняття «підгірцівський» тип щодо ажурних прикрас сформувалось на основі знахідки скарбу бронзових речей в ур. Човнище біля с. Підгірці на Київщині у 1915 р. Значно пізніше, на дюнному надзаплавному підвищенні, було відкрито епонімний біритуальний могильник, а скарб пов'язано з його функціонуванням. Традиційно до цього типу відносяться бронзові прикраси, виконані у техніці лиття за восковою моделлю, зокрема ажурні та умбоноподібні диски, біметалеві шпильки (фібули) з складноажурним наверхшам, трикутні підвіски, а також цвяхоподібні завушниці, ідентифікуючі локальний варіант мілоградської культури.

Найбільша їх кількість виявлена на території Київського Подніпров'я в межах поселень та могильників, на пам'ятках басейнів Дніпра, Стугни, Снову, а також Південного Бугу. Достеменно відомо про 13 місцезнаходжень ажурних бронзових прикрас підгірцівського типу на теренах України. У трьох випадках їх зафіксо-

вано в закритих комплексах, серед інвентарю ґрунтових інгумаційних поховань (Підгірці, Рудяки) (друга половина VI — початок V ст. до н. е.), а також у кургані № 2 могильника Мізяків (V—IV ст. до н. е.). Підтверджено наявність місцевого бронзоліварного виробництва на поселеннях підгірцівського типу Середнього Подніпров'я (Лютіж, Підгірці, Таценки — 7).

Зауважимо, що такі знахідки фіксуються лише в інгумаційних похованнях, які поширюються на території Київського Подніпров'я з другої половини VI ст. до н. е. Характерною рисою є те, що в цьому регіоні побутували речі, виконані значно складніше, ніж ті, що походять з традиційного ареалу мілоградської культури (городища Асаревичі, Мілоград), де використовувались прості спіральні підтрикутні або ж пляшечкоподібні підвіски з розширенням у нижній частині. Вони не знаходять прямих аналогій серед матеріалів Середнього Подніпров'я. Підвіски, виявлені

у верхній течії Дніпра мають свої локальні розбіжності та виконані у вигляді рельєфних «горошин» або ж S-подібних завитків з яких складається корпус підтрикутної форми. Для Київського Подніпров'я характерними є одноманітні рівносторонні трикутні підвіски ($\pm 3,5$ см), що складаються з рельєфних кілець з отворами всередині. Спостерігається стильова єдність цих виробів (підвіски з могильника Рудяки відлиті за однією матрицею). Зауважимо, що єдина знахідка «ажурної» біметалевої шпильки, проте прикрашеної пунктирним орнаментом, зафіксована під час розкопок городища Обчин у Білорусі, 2019 р. (ма-

теріали наукового співробітника відділу археології первісного суспільства Інституту історії Національної академії наук Білорусі С. Б. Ліневича).

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що набір прикрас підгірцівського типу Середнього Подніпров'я набагато різноманітніший і виразніший, має значні відмінності від того, що походить з ареалу милоградської культури верхньої течії Дніпра. Це може бути пов'язано з різними культурними традиціями, або ж хронологічним розривом між часом існування цих груп пам'яток. Проблематика потребує подальшої розробки.

С. А. Скорий (Київ), В. Н. Окатенко (Харьков)

КУРГАН ВРЕМЕНИ СКИФСКОЙ КЛАССИКИ У с. ТЕТЮЩИНО НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

Погребальных памятников скифской поры, которые обладали бы внушительными и размерами насыпи и собственно могилы (или одним из этих двух показателей), на Северском Донце, во всяком случае, в числе исследованных археологами, не столь и много.

К числу таковых, несомненно, относится и курган № 1 у с. Тетющино Валковского р-на Харьковской обл., раскопанный в 2000 г. харьковскими археологами под руководством А. В. Бандуровского, содержащий лишь одну могилу. Параметры кургана: высота 3,1 м (но вершина разрушена кладоискателями), диаметр 46 м. Площадь околмогильной конструкции более 360 кв. м, могилы — более 20 кв. м, при глубине 5,4 м от уровня ДГ.

Курган оказался опустошительно ограблен в древности. Сохранившийся к моменту раскопок инвентарь немногочисленный: фрагменты двух амфор, бронзовые наконечники стрел (трёхлопастный и трёхгранный), сердоликовые круглые бусы, золотая полушаровидная бляшка-пуговичка с петелькой, остатки чешуйчатого набора. В заполнении могилы и на её полу зафиксированы отдельные человеческие и конские кости, и кости от жертвенной мясной пищи.

О памятнике издана весьма краткая информация, в первую очередь исследователями кургана А. В. Бандуровским и Ю. В. Буйновым.

Более обстоятельное внимание А. В. Бандуровский уделил образцам амфорной тары, найденной в погребении.

В основу датировки кургана (3-я четверть VI в. до н. э.) были положены представления авторов раскопок о принадлежности одной из двух фрагментированных амфор к т. н. «протфасосским» сосудам, другой — ионийским (Клазомены).

Тщательный анализ погребального инвентаря, как по материалам отчета, так и сохранившегося в фондах Валковского краеведческого музея дает достаточно оснований ограничить дату этого погребального памятника *началом — 1-ой третью V в. до н. э.*

Чрезвычайно важно, что этой дате вполне соответствуют и некоторые сведения о погребальном обряде тетющинского захоронения, в первую очередь — устройстве околмогильной конструкции, предполагающей формовку вала особой формы, обкладку его по всему периметру деревянными брёвнами, плахами или горбылями. Подобные конструктивные элементы надёжно засвидетельствованы в ряде погребений V в. до н. э. украинской Лесостепи (например, в Поросье, бассейне Ворсклы).

О достаточно высоком социальном статусе мужчины-воина, погребённого в кургане № 1 у с. Тетющино, несмотря на опустошительное ограбление, свидетельствует ряд моментов: 1) масштабы кургана и самого погребального сооружения — обширной по площади околмогильной конструкции и большой, довольно глубокой могилы; 2) элемент тяжёлого доспеха в виде чешуйчатого панциря; 3) захоронение вместе с воином (к сожалению, возраст нам его не известен, из-за отсутствия палеоантропологического определения) его боевого коня (считать остатками напутственной пищи конский череп, но особенно — тазовые кости, конечно, не следует); 4) сопровождающее, по меньшей мере, одно, конкретно — женское захоронение, о чём свидетельствуют бусы и золотая бляшка от одежды; 5) жертвенная мясная пища в виде костей мелкого рогатого скота.

Вместе с тем, некоторые из перечисленных «социальных» признаков (как-то, элементы обустройства околмогильной конструкции, захоронение боевого коня вместе с хозяином, сопровождающая жертвенная пища), вполне вписываются в круг известных этнокультурных признаков, характерных для погребений собственно скифского воинства.

В итоге можно констатировать, что после осуществлённого анализа всех доступных нам материалов из кургана № 1 у с. Тетющино на Северском Донце, есть достаточно оснований видеть в нём объективный источник для изучения истории Скифии классического периода.

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В АНТИЧНОЕ ВРЕМЯ

С. В. Дьячков (Харьков)

ИСТОРИЯ ХЕРСОНЕССКОЙ «КАЗАРМЫ» В ТЕЗИСНОМ ИЗЛОЖЕНИИ

«Казарма» — комплекс помещений и сооружений античного времени (480 кв. м), расположенный с внутренней стороны XVI куртины оборонительных стен Херсонеса Таврического, у древнейших городских ворот в портовом районе городища. Памятник обнаружен в 1899 г. в ходе раскопок К. К. Косцюшко-Валюжинича. Название «казарма» вошло в топонимику Херсонеса в 1927 г. с легкой руки К. Э. Гриневича, изучавшего оборонительные сооружения города. В 60-е годы раскопки на месте «казармы» велись усилиями Объединенной экспедиции (1963–1966) под руководством С. Ф. Стржелецкого. Исследования средневековых слоев северо-западной части Портового квартала I («казарма») в 1967–1968 гг. продолжила экспедиция Симферопольского пединститута, возглавляемая В. Н. Даниленко.

В 1992–1999 гг. объект «казарма» исследовался совместной экспедицией Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина (С. В. Дьячков) и Национального запovedника «Херсонес Таврический» (М. И. Золотарев).

Следует подчеркнуть, что практически на всей площади «казармы» раскопки проведены «до скалы». Лишь в восточном углу «казармы» (пом. 36-А; 36-Б, 36-В) исследования проводились «до воды» и были остановлены в связи с выходом грунтовых вод.

I период (V — середина IV вв. до н. э.). Строительная деятельность зафиксирована, однако надежно установить функциональное назначение строительных остатков пока не представляется возможным. Не исключено, что на этом участке Портового района находились древнейшие оборонительные сооружения Херсонеса.

II период (вторая половина IV—II вв. до н. э.). Время существования большого здания общественного назначения. Об этом свидетельствуют строительные остатки, а также фрагменты системы водосточков. Возможно, «казарма» была зданием для сисситий (τά σισσιτία) — совместных трапез граждан. Об этом свидетельствует наличие большого мощеного двора, портика, нескольких кухонных пифосов и небольшой колоколовидной цистерны, вырезанной в скале. По рекомендациям Аристотеля, здание для сисситий следовало сооружать в портовом районе у городских ворот.

III период (вторая половина I в. до н. э. — первая половина I в. н. э.). Активная строительная деятельность на этом участке городища замерла.

IV период (I — середина III вв.). На участке «казармы», возникает и успешно функционирует крупный хозяйственный комплекс, включавший в себя жилые постройки, винодельню, колодец, большую водосборную цистерну, сложенную из больших известняковых блоков, а также печь. Не исключено, что комплекс удовлетворял потребности римского гарнизона, разместившегося на соседнем участке в городской цитадели. Находка граффити о сделке на покупку черепицы между Мидасом и Хилианом указывает, что среди жителей Портового района Херсонеса оказались вольноотпущенники, выходцы из римских провинций в Малой Азии.

V период (конец III—VI вв.). В это время была проведена значительная перестройка всего Портового района. На месте сооружений «римской казармы» и возведен крупный рыбозасолочный комплекс и несколько городских усадеб.

VI период (конец VII—IX вв.). Так называемые «темные века» на площади «казармы» отмечены значительным числом разнообразных находок. К сожалению, должной фиксации строительной деятельности и развернутые отчеты о проведенных раскопках отсутствуют.

VII период (вторая половина IX—XI вв.). Жизнедеятельность фиксируется незначительными остатками стен средневековых усадеб и многочисленными находками фрагментов керамики и предметов повседневной жизни.

VIII период (XII—XIV вв.). Изучение средневековых строительных остатков на месте «казармы» позволило установить наличие двух больших городских усадеб (VII и VIII), принадлежавших состоятельным жителям Херсона, и просуществовавших, очевидно, до полного затухания жизни в этом районе городища.

Таким образом, изучение материалов раскопок и архитектурных остатков «казармы» позволяет проследить строительную историю на этом участке городища на протяжении почти двух тысяч лет: с V в. до н. э. по XIV в. н. э. На сегодняшний день «казарма» является уникальным памятником археологии, отражающим все периоды истории Херсонеса.

В. В. Котенко (Полтава)

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОРИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ТАВРИЦІ (ПОСЕЛЕННЯ ГРОТИ ТА СКЕЛЯСТЕ)

Вивчення поселень хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриці досить актуальним. Пам'ятки Західного Криму на Тарханкутському півострові досліджені і введені в науковий обіг більшою мірою, ніж поселення північної частини півострова.

Матеріальна культура найпівнічнішого поселення херсонеської хори Маслини на сьогодні є достатньо освітленою в науковій літературі. Однак поза увагою досі лишаються результати досліджень поселень Гроти та Скелясте, які були частково розкопані в період діяльності Північнокримської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР з 1973 р. (загін Харківського університету, керівник — В. О. Латишева).

В 1973 р., під час розкопок на Маслинах, були проведені дослідження на поселенні Скелясте (В. О. Латишева, З. Х. Попандопуло). Інформація про розкопки на пам'ятці вкрай обмежена. Поселення знаходилося на відстані 10 км на південний схід від с. Міжводне Чорноморського району АР Крим на високому скелястому березі однойменного урочища. Будівельних залишків на поселенні зафіксовано не було. Зате у великій кількості був представлений керамічний матеріал. На сьогодні датувати точно існування поселення Скелясте неможливо. В. О. Латишева була схильна датувати її появу кінцем IV—III ст. до н. е., але не виключала багат шаровість пам'ятки: в культурному шарі, крім типових для поселень херсонеської хори речей, були знайдені ребристі амфори, посуд з лінійно-хвилястим орнаментом, полив'яна кераміка. З огляду на це, можна припустити, що поселення, як пункт херсонеської хори, загинуло в період кризи середини III ст. до н. е., після чого життя тут продовжилось вже в середньовічні часи. У 2007 р. на поселенні Скелясте були проведені магнітні розвідки, в результаті яких вдалося відзняти точний план садиби. Але необхідність дослідження херсонеської хори досі актуальна, враховуючи її природне руйнування та збереження за поселеннями статусу археологічних пам'яток.

Дослідження на поселенні Гроти були дещо тривалішими і масштабнішими. Вони теж розпочалися

1973 р. (керівник — Б. С. Мосейчук-Свобода). Пам'ятка розташована на відстані 7,5 км від с. Міжводне на крутому березі моря. За перший рік досліджень було розкопано 100 кв. м. при потужності культурного шару близько 1 м. Черепиця, амфори і столовий посуд були представлені переважно виробами херсонеського походження, які датуються часом від останньої чверті IV ст. до н. е. (за монетою) до першої половини III ст. до н. е. Розкопки продовжилися й наступного року. За попередніми висновками, поселення може розглядатися як опорний пункт у транспортуванні будівельної черепиці, що досить важливо для економічної історії поліса. У 1975 р. на Гротах відбувалося обстеження відкритих квадратів, а увага дослідників зосередилася на специфіці знахідок. У польовому звіті за цей рік В. О. Латишева зазначає, що по закінченню робіт загону Харківського університету на пам'ятці, попри незгоду авторів розкопок, працювала Тарханкутська експедиція, пошкодивши розкоп попередників, після чого дослідження Гротів припинилося на сім років.

У 1982 р. експедиція Харківського університету під керівництвом І. П. Сергеева відновила роботу. За цей час вдалося прослідкувати особливість будівельних залишків, серед яких переважали дерев'яні конструкції, що дало привід В. О. Латишеві визначити пам'ятку як неукріплене поселення. Наступного 1983 р., дослідження на Гротах продовжилися. Загибель поселення В. О. Латишева датувала серединою II ст. до н. е. внаслідок пожежі від нападу скіфів. Це був останній рік досліджень на даній пам'ятці.

Станом на сьогодні важко з'ясувати, чи планувалися системні розкопки на пам'ятках Гроти і Скелясте після завершення дослідження поселення Маслини (1985 р.). Дотепер ці пункти херсонеської хори лишаються маловідомими, однак результати досліджень 70–80-х рр. XX ст. неодмінно потребують сучасного фахового висвітлення, перш за все в пам'ять тих зусиль, що були покладені Північно-Кримською експедицією в дослідження регіону.

В. Г. Лазаренко (Ижевск)

ДЕЙСТВИТЕЛЬНО ЛИ АХИЛЛ ИЗОБРАЖЕН НА УНИКАЛЬНОМ ПЕРСТНЕ ИЗ ПЕРЕЩЕПИНСКОГО МОГИЛЬНИКА?

В кургане № 2/2001 Перещепинского могильника около г. Бельска был найден золотой перстень-печатка скифского времени, впервые опубликованный А. Б. Супруненко в 2002 г. Описывая этот уникальный артефакт, И. М. Кулатова и А. Б. Супруненко в 2010 г. расценили изображение на нем «колесницы с парой коней, котрою править майже оголений візниця, за спиною якогомайорить плащ» как образ Ахилла и связали его с культом

этого бога-героя в Ольвии, сопоставив изображение Ахилла на колеснице с праздничными агонами — Ахиллеями, которые проводились в Ольвии в честь Ахилла; но при этом авторы подчеркнули гипотетичность своих толкований. Однако Л. И. Бабенко в 2018 г., причем предварительно указав на эту самую гипотетичность и не приведя собственных аргументов, декларировал: «Подобное толкование является вполне взвешенным

и не вызывает возражений», заключив сразу за этим: «Очень трудно однозначно определить как воспринималась местным населением сцена на щитке перстня с возницей, который правит колесницей (бигой) с парой коней — как непосредственно связанная с культом Ахилла или она была переосмыслена в контексте сюжетов собственной мифологии».

Култ Ахилла был действительно распространен в Северном Причерноморье, а его образ был популярен в скифской среде. Однако полагаем необходимым вернуться к констатации гипотетичности толкования обсуждаемого сюжета как изображения Ахилла, поскольку в его мифологии невозможно найти эпизодов его лихой (с развевающимся плащом!) езды на колеснице. С последней Ахилла связывает лишь один сюжет «Илиады» (XXII, 395–405, 463–465), где он правит колесницей, волоча вокруг Трои привязанный к ней труп убитого Гектора. С другой стороны, предания подчеркивают привычку Ахилла сражаться пешим, а самый известный эпитет Ахилла — «Быстроногий». Правда, Ахилл устраивает в составе погребальных игр, посвященных Патроклу, состязания на колесницах, но лично не принимает в них участия (Ном. II. XXIII, 271–615). Хотя Л. И. Бабенко сам не рассматривает тему ольвийских агонов, мы считаем необходимым остановиться на этом. В книге И. И. Толстого «Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте» читаем: «Записи ольвийских магистратов о благодарственных приношениях Ахиллу Понтарху содержат иногда в конце документа небольшую *агонистическую* приписку... В приписках указывается, кто из членов магистратской коллегии одержал по-

беду на состязаниях и отмечается, в каком именно состязании указанное лицо одержало победу... На основании этих приписок мы видим, что в состав состязаний входил весь *пентатл*, все пять характерных видов агона: состязания в прыганье, беге, метании диска, метании копья, борьбе...», и далее: «...агон, состоявший из пяти видов, указанных состязаний, был посвящен, очевидно, самому Ахиллу Понтарху». Как видно, упоминаний о конных агонах здесь нет вовсе, а культ Ахилла Понтарха имел место в римское, а не в скифское время.

Относительно наличия агонов в Ольвии доримского времени имеется всего два памятника, лишь косвенно подтверждающих это. Один из них — договор между Милетом и Ольвией об исополитии 320 г. до н. э., где указывается, что каждый милетянин имеет право «принимать участие в состязаниях» (Milet. I, 3, 136), но не уточняется, в каких и где. Второй — декрет Никерата первой половины II в. до н. э. (IOSPEI², 34) с беглым упоминанием: «при... состязании в конских ристаниях, в честь Ахилла по предсказанию Пифии». Не удивительно, что по признанию даже такой сторонницы реальности ольвийских агонов, как А. С. Русяева (2006), «в памяти ольвиополитов не сохранилось воспоминания о каких-либо спортивных или мусических агонах в честь Ахилла». Это подтверждается, в частности, отсутствием данных о подобных агонах в известной «ольвийской» речи Диона Хрисостома. Учитывая всё это, отнесение изображения персонажа на колеснице на золотом перстне из перещепинского кургана к ольвийским агонам и, тем более, к Ахиллу, представляется необоснованным.

А. Минчев (Варна)

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ОДЕССОСА В РИМСКУЮ ЭПОХУ (I—III вв.) ПО ЭПИГРАФИЧЕСКИМ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Присоединение античной греческой апойки Одессоса к Римской империи в 15 г. н. э. не сразу принесло перемены в его этническом облике: большая часть населения оставались эллинами, а остальная — фракийцами и немногими переселенцами с греческого Востока. Тенденции перемен в распределении этносов в городе в римскую эпоху видны особенно хорошо, когда есть возможность сравнивать имена из открытых в нем надписей I—III вв.

Как и следовало ожидать, в надписях преобладают греческие (главным образом ионийские) имена. Это связано, конечно, с милетским происхождением первых основателей города, но, с другой стороны, основной поток переселенцев сюда в римскую эпоху тоже шел в основном из восточной части Малой Азии. Большая часть таких имен встречается по всему Понту и, главным образом, по его Западному побережью, что говорит о традиции сохранения общей древней ономастической основы в Понтийском регионе и продолжении ее использования в I—III вв. Судя по эпиграфическим данным, к концу II в. в городе наблюда-

ется увеличение числа фракийцев, что, впрочем, характерно и для других центров эллинистического типа в Нижней Мезии и Фракии. Об этой тенденции говорят имена, которые встречаются довольно часто на надгробных рельефов т. н. типа «Погребальное угощение», самых популярных в Одессосе. Большая часть этих новых «горожан» переселилась, скорее всего, из *хоры* самого города, но весьма вероятно, что были и переселенцы из более глубоких территорий Нижней Мезии (и не только). В этом разросшемся портовом и торговом центре их привлекала более простая возможность поиска работы и карьерного успеха. Доказательством также служит большое число рельефов, посвященных фракийским богам и богиням. Процесс заселения города фракийцами приобрел новую силу после эдикта Каракаллы 212 г. Перемена в статуте населения Римской империи вследствие «*Constitutio Antoniniana*» хорошо отражена в надписях Одессоса после принятия этого закона. Теперь к традиционному фракийским именам жителей города очень часто добавляется родовое имя императора — Аврелий

(или на греч. — Аурелиос). Продолжается и процесс эллинизации горожан фракийского происхождения. Хотя и редко в надгробных и в посвячительных надписях встречаются оба имени усопшего или посвяителя — греческое и старое, фракийское. В конце II—III вв. в городе увеличивается приток переселенцев с Востока, главным образом, из близких и более дальних римских провинций Малой Азии — Вифинии, Пафлагонии, Азии и др. Исследователи высказывают предположение, что, судя по именам, некоторые из таких переселенцев были потомками давно (до прихода римлян) заселившихся в Малой Азии фригийцев и кельтов, но это трудно доказать. Среди новых жителей Одессоса, хотя и редко, так же встречаются отдельные имена людей иранского (или боспорского) происхождения.

Конечно, в город приехали и остались в нем жить и работать римляне и носители римского гражданства с иным этническим происхождением. Важно отметить, что в целом процент жителей с латинскими именами в надписях довольно скромный, хотя самое раннее такое имя появилось здесь уже к середине I в. н. э. Интересен факт, что кроме римских ветеранов и их семей, в надписях из Одессоса засвидетельствованы имена рабов, типичные для самого Рима. Некоторые из них, возможно, были связаны с пребыванием в городе государственных служащих разного ранга.

А. Г. Плешивенко (Запорожье)

О ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ХЕРСОНЕСА

Херсонес был основан выходцами из Гераклеи Понтийской и острова Делос. Этот факт имел большое значение в жизни города. Херсонес воспринял многие черты эллинской культуры. Они нашли свое отражение в быту, религиозных верованиях, искусстве и архитектуре. На протяжении всего античного времени Херсонес сохраняет и развивает греческие традиции, оставаясь «самым блестящим» эллинским городом на северочерноморском побережье.

Первоначальное поселение находилось на западном берегу Карантинной бухты в районе 15, 16, 17 куртин и далее на северо-восток. Местность эта была выбрана не случайно. Греки всегда старались подобрать наиболее удобное место для расположения города, чтобы при минимальных затратах труда и строительных материалов достичь наилучших результатов.

Южный мыс Гераклеийского полуострова вполне отвечал этим требованиям. В V — начале IV вв. до н. э. Херсонес представлял собой небольшой городок с территорией примерно 4 га и населением около 1000 человек. К концу IV в. до н.э. город занимал всю восточную часть вплоть до VIII поперечной улицы. В III в. до н. э. площадь его составляла 26,5 га.

Для определения количества населения города чаще всего используется частное от деления его площади на показатель плотности обитания. Для античных центров Северного Причерноморья такую методику применил В. Д. Блаватский, используя при этом данные о заселенных участках, принадлежавших херсонеситам на Гераклеийском полуострове. По его

Во всяком случае, уже в начале III в. в городе присутствовала новая фила — «Римляне», но когда она появилась, пока неизвестно. Так или иначе, почти все надписи с латинскими именами здесь на греческом языке. Среди римских ветеранов встречались люди разного ранга, служившие в различных подразделениях римской армии и флота, включая даже одного члена преторианской гвардии. Некоторые из них привнесли сюда в III в. и культ Митры, который характерен для служивших на Ближнем Востоке солдат. Есть свидетельства о том, что II—III вв. в городе поселились и люди германского, а также македонского происхождения. Появились также и жители из других городов Понтийского побережья, из Том и Тиры.

И, наконец, еще один интересный факт. В Филиппополе (теперь Пловдиве), столице римской провинции Фракия, найден рельеф Фракийского всадника III в. с посвящением этому богу, сделанным кем-то, кто носил необычное имя — Одессос. Нет сомнений, что либо он, либо его ближайшие предки были жителями этого черноморского города.

Все указанные выше данные говорят о том, что в I—III вв. жители Одессоса представляли собой конгломерат разного этнического происхождения, но с отчетливым преобладанием эллинов и эллинизированного населения.

мнению численность населения Херсонеса составляла 5500–6000 человек, из них свободных около 2000.

Поправки в методику определения количества населения на основании размеров города внес С. Д. Крыжицкий, отметив, что при подсчетах необходимо принимать во внимание наличие городских площадей и территорий, занимаемых улицами, а также усредненную площадь дома. В свою очередь, частное от деления этих величин умножается на средний состав семьи.

Е. А. Рогов касаясь таких слагающих, как состав семьи херсонеситов, замечает, что при отсутствии данных, за исходные принимается 4–5 или 8–10 человек.

В основу рассуждений В. М. Зубаря положено два предположения: все херсонеситы владели равными участками земли. Поскольку для Херсонеса нет сведений о площади общинных и храмовых земель, принят показатель существовавший в Аттике — от 1,10 до 1,5 всех земельных владений. Размер участка гражданина оценен в 4,4 га. В таком случае гражданский коллектив херсонеситов должен приблизиться к 2000. При количестве членов семьи в 5 человек свободное население могло составлять 9500–11 000 человек.

Иному варианту расчетов, на основании методики В. Д. Блаватского, уточненной С. Д. Крыжицким, следует М. И. Золотарев. На основании сопоставления градостроительной системы Херсонеса, он сделал вывод, что в городе, в эллинистический период, обитало 5000–6000 жителей, при семье в пять человек, или 7500–9750 при большей величине семьи.

В свое время автором этой статьи была проведена работа по данной теме. В основу расчетов было положено сравнение роста площади города со времени основания (4 га) по III в. до н. э. (26,5 га). Из них на жилые дома приходится 15,5 га. При средней площади дома 180 кв. м., в каждом из которых могло проживать 9–10 человек.

Таким образом, население Херсонеса в III в. до н. э. не превышало 8000 и, скорее всего, составляло 7500 человек.

Состояние источниковедческой базы на сегодняшний день не позволяет прийти к однозначному выводу о численности граждан Херсонеса в эллинистический период.

М. В. Русяева (Київ)

НОВІ КЕРАМІЧНІ ТИМІАТЕРІЇ З НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

Найбільшу кількість керамічних тиміатеріїв (курильниць) у ґрунтових склепах ольвійського некрополя елліністичного періоду знайдено ще під час розкопок 1896, 1901–1915 рр. під керівництвом Б. В. Фармаковського (1898; 1903 тощо; Парович-Пешикан 1974). Цей видатний археолог і дослідник Ольвії вперше визначив їх атрибуцію і призначення в поховальному обряді ольвіополітів. Переважно це кратеро- і канфароподібні посудини невеликих розмірів із поліхромним чи монохромним розписом по білому ангобу місцевого виробництва, що зберігаються в музеях України, Росії, Латвії і Польщі. Їх типологію розроблено К. І. Зайцевою (1962). Археологічні дослідження ольвійського некрополя в XXI ст. поповнили ці виробни, що дає можливість розширити досить давно опубліковану нею типологію, принаймні ще двома новими типами тиміатеріїв, аналізу яких присвячено доповідь.

Перший тип — посудина з ґрунтового склепу № 3 2010 р. Згідно з керівником розкопок А. В. Івченком, це дзвоноподібний червоноглиняний з покриттям кратер на низькому кільцевому піддоні з високою ніжкою кінця IV ст. до н. е. На нашу думку, це тиміатерій, що підтверджується наявністю в ньому згорілих органічних речовин. Форма вінець, тулубу і ручок даного тиміатерія відрізняється від подібних артефактів, розділених К. І. Зайцевою на три групи, а отже, вперше зафіксована в Ольвії.

Найближчою аналогією до цього тиміатерія є невеличкий оксибаф із колекції Одеського археологічного музею, розписаний у стилі Pseudo-Nadra. Можливо, подібна форма тиміатеріїв була запозичена ольвійськими гончарами з окремих привізних посудин афінського виробництва, що походять з ольвійського некрополя кінця IV — початку III ст. до н. е., наприклад: червонофігурні оксибафи та чорнолакові дзвоноподібні кратери. Зразком також могли слугувати племохої IV ст. до н. е.

Другий тип, виділених нами тиміатеріїв, — поліхромна посудина кінця III ст. до н. е. з ґрунтового склепу № 2 2010 р. Це одна з самобутніх ольвійських елліністичних амфор із кришкою, перфорованим дном і не прикріпленою до нього підставкою, які спеціально виготовлено для використання у поховальних ритуалах. Їх форма наслідує довізні александрійські амфори, а поліхромний декор — стиль Nadra. Наскрізний отвір на дні амфори з Ольвії сприяв покращенню тяги при спалюванні ароматних речовин, знайдених разом з нею. Таке неординарне використання амфори як тиміатерія зіставлено з рідкісним прикладом у поховальному обряді ольвіополітів, а саме з тиміатерієм-урною з прахом людини з колекції Музею мистецтв Ризької біржі. Наведено найближчі за формою і декором аналогічні розписні амфороподібні тиміатерії з різних боспорських святилищ порубіжжя II—I ст. до н. е.

Відзначено, що на відміну від етрусків і римлян, у давніх еллінів не набули широкого вжитку тиміатерії для поховальних церемоній. Однак, у порівнянні з багатьма елліністичними полісами античної ойкумени, за відомими нам публікаціями, Ольвія Понтійська в цьому контексті посідає виняткове місце за знахідками на некрополі тиміатеріїв різних форм. До того ж, під час багаторічних розкопок житлових будинків і святилищ, здебільшого елліністичного часу, знайдено також велику кількість розписних фіміатеріїв релігійного призначення, але зовсім інших типів. Проте, вони майже не згадуються іноземними дослідниками.

Отже, ольвійські поховальні тиміатерії доповнено двома новими типами. Перший — це кратероподібний тиміатерій з ангобом типу оксибафа, форма якого поки що невідома за іншими подібними артефактами. Другий — амфора з перфорованим дном і поліхромним розписом. За археологічним контекстом, вони належали до багатих поховань у ґрунтових склепах, як і всі інші раніше знайдені керамічні розписні фіміатерії.

О. А. Ручинская (Харьков)

ОСОБЕННОСТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ АГОНИСТИЧЕСКИХ ПРАЗДНЕСТВ В ХЕРСОНЕССКОМ ПОЛИСЕ

Херсонесские празднества, сопровождавшиеся разнообразными состязаниями, приобрели особую популярность в эллинистический и римский периоды. Во многом это было связано с превращением Херсонес-

ского полиса на рубеже IV—III вв. в большое территориально-государственное объединение надполисного типа, а в первые века с вхождением Херсонеса в орбиту политического влияния Рима. Данные изменения

кардинально повлияли на економічну і соціально-політичну ситуацію в полісе і сприяли превращению агоністических празднеств в важнейшие события в жизни граждан, которые создавали новые связи внутри гражданского коллектива и соединяли его с другими греческими центрами Причерноморья. В то же время, празднества с состязаниями стали тяжелым финансовым бременем для гражданского коллектива Херсонеса.

Отдельные вопросы, связанные с агоністическими празднествами в Херсонесе, рассматривали многие исследователи (Миннз Э. Х., Латышев В. В., Соломонович Э. И., Колесникова Л. Г., Зубарь В. М., Русяева А. С., Кадеев В. И., Ручинская О. А., Скржинская М. В., Бондаренко М. Е., Шевченко А. В., Шевченко Т. М.). В имеющихся исследованиях, главным образом, уделялось внимание культовой составляющей празднеств, и практически не изучался вопрос о финансовой стороне организации состязаний и культовых действий. Данное исследование посвящено рассмотрению вопроса, каким образом Херсонесский полис справлялся с тратами на агоністические празднества, и как была организована система их финансирования.

Детальное изучение почетных декретов и сравнительная характеристика различных типов эпиграфических источников позволили выявить определенные тенденции в финансовом обеспечении таких агоністических празднеств Херсонеса как Партении, Гералии, Гермеи, Дионисии.

Финансирование Херсонесских празднеств, сопровождавшихся агонами, осуществлялось за счет специальных, по-видимому, регулярно выделяемых с этой целью средств, которые подразделялись на общественные и храмовые.

Распоряжение священными (храмовыми) средствами осуществляли специальные магистраты, зафиксированные херсонесскими декретами II—I вв. до н. э. Эти должностные лица в Херсонесе, как и в других греческих полисах, например в Смирне, именовались «казначейми священными сумм». В данный период вы-

деление денежных средств осуществлялось ими через храмовую «казну» главных богов Херсонеса, прежде всего речь идет о храме богини Партенос.

Общественный фонд празднеств составляли средства, которые поступали в результате пожертвований граждан за счет реализации специальных предписаний по оплате за проведение жертвоприношений. Подобные *lexsacra* зафиксированы не только материалами Херсонеса, но известны и в других полисах Причерноморья, в частности, в дорийском Каллатисе. Тексты III—II вв. до н. э. свидетельствуют, что общественный фонд празднеств использовался также для организации «священных посольств» в общегреческие святилища в Делфах, Делосе, где от имени граждан Херсонеса вносились специальные пожертвования на организацию агоністических празднеств.

Финансовые обязательства, связанные с проведением агоністических празднеств накладывались также на отдельных зажиточных граждан в связи со сложившейся необходимостью, в форме литургий, или более регулярно, во время исполнения государственных обязанностей. С IV—III вв. до н. э. по II в. н. э. в организации Херсонесских агоністических празднеств принимали участие гимнасиархи, исполнявшие свои обязанности в качестве магистратуры, но часто тратившие личные средства на подготовку и проведение состязаний. В этот же период жреческие должности занимали богатые херсонеситы, тратившие личные средства на общественные нужды, за что вознаграждались соотечественниками. Во II в. н. э. херсонесскими декретами зафиксированы агонотеты — организаторы празднеств с состязаниями. Обычно агонотесия проводилась как одна из форм литургии, поскольку требовала больших финансовых вложений на дорогостоящие призы, в частности, венки победителям, на организацию общественных пиршеств, сопровождавших состязания. В Херсонесе эти обязанности, по-видимому, выполнялись магистратами, должности которых были заняты богатыми изнатными гражданами, стремившимися закрепить свое положение в условиях имперской политики Рима в данном регионе.

І. А. Снітко (Харків)

АРХІТЕКТУРА ГРЕКО-СКІФСЬКОГО ГОРОДИЩА БЕЛЯУС, ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

На території Північно-Західного Криму в античну епоху відбувалися бурхливі події, що знайшли своє відображення у важливих грецьких написах, знайдених в Херсонесі (Севастополь) наприкінці XIX ст. Було визначено, що до складу Херсонеської держави входили Керкінітіда (Євпаторія), Калос-Лімен (Чорноморське) та деякі безіменні укріплення. Всі вони, а також і сам Херсонес, в III ст. до н. е. зазнавали нападів скіфів. В результаті археологічних досліджень на узбережжі були виявлені грецькі поселення, що, як правило, склалися з декількох сільськогосподарських садиб, та пізньоскіфських, що прийшли їм на зміну.

Одним з найбільш досліджених та збережених з них є городище Беляус. Воно розташоване в 40 км на північний захід від Євпаторії (Керкінітіди) і в 7 км від лиману озера Донузлав — гирла річки Гіпакіріс, що протікала тут у давнину та згадувалась Геродотом в числі головних рік Скіфії. Свою назву городище отримало від татарського урочища Бель-Ауз (ущелина-гирло), що було зазначено на старих картах поблизу лиману. Саме в цій транскрипції воно вперше згадується у виданні 1875 р. П. О. Бурачковим, який провів тут розвідки з метою співставлення давніх написів з місцевістю. Сучасну назву дав городищу відомий дослідник Криму

П. Н. Шульц. В 1933–1934 рр. він склав археологічну карту узбережжя. Планомірні археологічні дослідження Беляуса були розпочаті в 1962 р. та велись на протязі багатьох років Донузлавською експедицією Інституту археології РАН під керівництвом О. Д. Дашевської.

Вихідці з Херсонесу заснували поселення на самому березі моря, на природному пагорбі в останній чверті IV ст. до н. е. На протязі століття був створений комплекс з п'яти садиб, прибудованих одна до одної та обнесені кам'яним муром. Три беляуські вежі, що входять до складу садиб, є визначними зразками античної архітектури. Архітектурні дослідження були зосереджені на вивченні південно-західної прибережної вежі, оскільки вона зазнає значної руйнації від дії моря. В плані вежа має розміри 10,80 × 10,70 м. Було винесено припущення, що вона слугувала також маяком. Стіни будівлі складені з місцевого вапняку, без використання розчину, в традиційній техніці. Блоки рустовані, на деяких присутні мітки каменярів (у вигляді букв грецького алфавіту). Вежа має три приміщення. В більшості з них знаходились сходи, що вели на других поверх. Збереглися перші шість кам'яних сходинок. По периметру вежа має т. зв. «протитаранний» пояс, що визиває окремі питання та потребує окремого дослідження. Аналоги кладки — Херсонес (оборонні стіни), Калос-Лімен («протитаранні» пояси). О. М. Щеглов запропонував графічну реконструкцію вежі, яка потребує критичного аналізу та створення нових версій.

Вежа на момент дослідження вже зазнала значної руйнації, порівняно з її станом на момент відкриття. В процесі археологічного дослідження були складені досить детальні обмірні креслення. Але в ході попереднього натурного обстеження та порівняння креслень з натурою в них були виявлені значні помилки. Це також стало приводом виконання додаткових обмірних робіт. Крім того, досить сильно змінились геологічні умови існування вежі з моменту її зведення. Вежа була побудована на брівці схилу природного пагорба. Кромка води знаходилась на досить значній відстані від підшви конструкції. Перед вежею була зведена додаткова конструкція, що утримувала її від сповзання, оскільки ґрунти тут дуже сипучі та нестабільні. На момент дослідження ця конструкція вже знаходилась в зоні прибою, її залишки замиті піском, зруйнована і стіна вежі зі сторони моря.

Нами були проведені детальна фотофіксація, додаткові обміри всієї вежі, особлива увага була приділена дослідженню підпорної конструкції, замірам блоків, що розкидані в зоні прибою. Також була простежена та зафіксована стратиграфія всього городища (включаючи недосліджену частину) в береговому обриві. Було встановлено, що з періоду відкриття вежі рівень урізу води піднявся приблизно на 20 см. Руйнівні процеси стають все більш загрозливими. Зараз, на жаль, доля пам'ятки залишається невідомою.

М. В. Фомін (Харків)

ПРО «УВАРОВСЬКИЙ» СКЛЕП-МАРТИРІЙ НА НЕКРОПОЛІ ХЕРСОНЕСА—ХЕРСОНА

Проблема трансформації пізньоантичного міста в ранньосередньовічне залишається актуальним питанням сучасної медієвістики. В зв'язку з цим особливої уваги потребує Херсонес—Херсон. Він розташований за межами сучасної забудови. Одним з ключових елементів стає трансформація світогляду городян, що була пов'язана з поширенням християнства. Цей процес знайшов відображення в агіографічному творі «Життя святих єпископів херсонських» та в пам'ятках некрополя-цвинтаря Херсонеса—Херсона. Окремою групою стали ранньохристиянські розписні склепи. Серед них на особливу увагу заслуговує склеп-мартирій № 2114/1904 р.

Склеп був відкритий А. С. Уваровим в 1853 р. на території некрополя в Карантинній балці. В 1904 р. М. І. Скубетовим було зафіксовано залишки розпису та створено план. Споруда є типовим для Херсонесу склепом з нішами-локулами. Найбільший інтерес представляє локула у правій стіні. Через деякий час після вирубання склепу вона була поглиблена подібно до саркофагу, над нею вирубано аркосолій. Після поховання нішу було закладено п'ятьма кам'яними плитами. Стіни були обштукатурені та розписані. У центрі стелі був зображений вінок, усередині якого розташована хрїсма з буквами «альфа» й «омега». Від вінка до кутів розходилися гірлянди, що утворюють Х-подібну композицію.

Праворуч від входу, в простінку, була зображена чоловіча фігура. На думку М. І. Ростовцева в руках могли бути поміщені дві свічки по аналогії зі склепом 1909 р. А. Е. Філіппов проводить паралелі з розписом баптистерія в Дура-Европос, вказуючи на аналогічні фігури зі свічками. М. І. Ростовцев відзначав, що така композиція невідома в розписах Римських катакомб. Фронтальне розгорнення осіб має безліч аналогій у Близькосхідній художній традиції, зокрема в живописі Дура-Европос. Зображення чоловіка з свічками може бути символом поховальної процесії.

Розпис правої стіни в нижній частині має «панель під мрамур з червоними розводами по жовтому полю», зверху перебували плити застави локули. Простінок зліва містить зображення виноградної лози з гронами. Ніша-саркофаг була закрита п'ятьма плитами. Вони були обштукатурені і розписані. На них зображені дерева з круглими плодами. Внутрішня стінка саркофага мала зображення вінка. М. І. Ростовцев підкреслював, що він «того ж типу, що й на плафоні». На правій вузької стіні ніші зображення птаха (швидше за все павича), що був частиною дзеркально-симетричної композиції. Аналогиї можна бачити, як на зображеннях Херсонеса (склеп «на землі Н. І. Тура», мозаїка заміського храму Богородиці Влахернської), так і серед пам'яток християнських міст Північної Сирії.

Внутрішній простір склепу відображає уявлення про потойбічний світ та загробну трапезу-симпозіум. У християнстві такий симпозіум трансформується в «райський банкет». Символ «банкету» неодноразово зустрічається у текстах Нового Завіту як один з образів Раю.

Система розпису склепу може бути інтерпретована як образ Раю, в якому померлий перебуває на «Банкеті», де присутній сам Христос (в образі хрismi). Похований переміг смерть (вінок на внутрішньому просторі ніші), про його життя та труди свідчать «добрі плоди» райських дерев. Приміщення могло викорис-

товуватися як каплиця для періодичних специфічних богослужінь, пов'язаних з вшануванням святого (молебнів).

Аналізуючи ситуацію в місті в середині IV ст., можна припустити, що похований був сповідником, мучеником, що своїм життям заслужив особливий статус та вшанування після смерті. Скоріше за все, він міг бути представником місцевого кліру, який був убитий під час переслідування християн в Херсонесі в середині IV ст. Свідчення про такі вбивства зберегли епітафії на деяких надгробках та Житія єпископів херсонських.

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО МИРА

О. В. Вус (Львов)

ЖАРКОЕ ЛЕТО 357 ГОДА: БИТВА ПРИ АРГЕНТОРАТЕ

Битва при Аргенторате является ключевым событием Галльской войны 356–360 гг., выдающуюся роль в котором сыграл цезарь Флавий Клавдий Юлиан. Когда весной 357 г. племена алеманнов прорвались в долину р. Роны и попытались захватить Лугдунум, император Констанций II передал командование войсками «цезарю Трех Галлий» Юлиану. Не дожидаясь помощи, он повел свои легионы (13 000 чел.) на восток к Рейну, где занял важную позицию на дороге Медиоматрики–Аргенторат у крепости Трех Таберн в Вогезах. Но положение Юлиана резко ухудшилось после того, как алеманны подготовили засаду и разбили спешившую на подмогу армию Барбациона.

«Варвары» осмелели: их вождь Хнодомар призвал всех германских вождей и объявил сбор союзников в Аргенторате. 35-тысячное войско алеманнов трое суток переходило через Рейн на римскую территорию, после чего Хнодомар обратился к Юлиану с требованием покинуть провинцию. Цезарь решил не отсиживаться в укреплении, а рискнуть и дать бой противнику.

Главное сражение Галльской войны произошло в середине июля 357 г. Покинув на рассвете лагерь у Трех Таберн, римляне бодро прошагали 21 милю к Аргенторату, пока в полдень не уткнулись в возведенные «варварами» ров и вал.

В ожидании подхода римлян, Хнодомар построил свои войска в две боевые линии на обширном склоне пологого холма в 2,5 милях от города¹. Западный край поля боя был ограничен дорогой Медиоматрики–Аргенторат, а восточный — густым лесом. Хнодомар командовал левым флангом, возглавляя конницу и группу легкой пехоты, а его племянник Серапион — правым флангом, перекрывавшим дорогу. Ударные подразделения первой линии алеманнов возглавляли опытные вожди — Суомар, Вестральп, Гортарий и Вадомар.

Юлиан, обеспокоенный усталостью своих легионов, выступил с речью, предложив обустроить лагерь и отдох-

нуть. Что примечательно, изнывавшие от жары солдаты потребовали немедленно начинать бой, но цезарь все же дал три часа войскам отдохнуть перед сражением.

Римские части строились в две боевые линии. В первой находились ауксиллии *Heruli, Petulantes, Cornuti, Brachiati*, и пехотные легионы *Moesiaci, Pannonici, Ioviani, Herculiani*. Во второй линии находились четыре ауксиллии (*Batavi, Celtae, Reges, ?*) и пехотный легион *Primani*. Левый фланг прикрывали части под командованием Севера, а на правом полководцы сосредоточили шесть конных вексиляций (*Dalmatae, Gentiles, Sagittarii, Scutarii, Cataphractes*×2) из 3000 всадников. Сам Юлиан со штабом находился в центре. Замысел цезаря состоял в нанесении таранного удара тяжелой кавалерией по левому флангу Хнодомара, а затем постепенного охвата и окружения войска германцев.

Юлиан отдал приказ атаковать в «девятом часу» дня — около 15:00 по совр. центрально-европейскому времени. По сигналу труб, вексиляции катафрактов на полном скаку врубались в строй германской конницы, но затем произошло то, чего римляне не ожидали: прятавшиеся до этого момента пехотинцы стали калечить их лошадей и добывать всадников на земле. После такого отпора, катафракты развернулись, и в панике помчались обратно.

В отличие от конницы, легионы продемонстрировали в тот день лучшие качества римской пехоты, а именно стойкость, дисциплину и сплоченность в бою. Когда «варвары» сблизались с легионерами, те закрылись «тесно сплоченной стеной щитов»; началась рукопашная схватка, в которой римлянам не было равных.

Хнодомар попытался решить исход боя, собрав лучших воинов в один кулак, и, построив их в виде тесного клина (*caput porcinum*), нанес сильный удар по центру римского войска. «Варварам» даже удалось проломить первую линию римлян, но затем по «клину»

¹ Поле боя находится вблизи селения Оберхаусберген в 3 км северо-западнее Страсбурга.

нанесли контрудар ауксилія батавов и легион *Primani*, котрым удалось отбросить противника. Одночасно римские части первой линии на правом и левом флангах перешли в наступление, оттесняя алеманнов и постепенно окружая центр их войска. В результате флангового охвата «варвары» понесли большие потери; их моральный дух упал, а Хнодомар ничего не смог предпринять в ответ на согласованные действия римской пехоты. В итоге, алеманны не выдержали ее натиска и в панике бросились к переправам на Рейне. Римская конница сразу же перешли в преследование, истребляя бегущих «варваров». Хнодомар бросил

свое войско и бежал к крепости Конкордия, где был опознан и взят в плен.

Победа римской армии была полной и безоговорочной; на поле боя остались лежать 6 000 алеманнов. Потери римлян составили 247 человек. Вечером того же дня армия провозгласила проявившего мужество и отличное знание тактики Юлиана «августом», от чего тот немедленно отказался. И, хотя, впереди его ожидало еще три года тяжелой борьбы, можем утверждать, что именно битва при Аргенторате предопределила исход Галльской войны, став первым шагом к ее победоносному окончанию.

В. Л. Гуменний (Львів)

«ALTER ORBIS»? ТАЦИТ ТА ОБРАЗ ПАРФЯН У РИМСЬКІЙ ЛАТИНОМОВНІЙ ТРАДИЦІЇ ДОБИ АНТОНІНІВ

У римській латиномовній традиції I—II ст. н. е., чи не найбільшу увагу парфянам присвятив Публій Корнелій Тацит. «Історія» та «Аннали» виступають для сучасних дослідників основними (але не єдиними) текстами, створеними Тацитом для вивчення ключових аспектів римо-парфянських взаємин, а здебільшого з другої половини XX ст. і того, як саме римляни формували у своїй культурі образ Парфії.

Показово, що твори Тацита стали визначальними для певних гіпотез, які зустрічаються в історіографії, при тому, що підставові фрагменти текстів часто інтерпретуються досить буквально та некритично. Так, Х. Зоннабанд вказував на можливе відображення Тацитом ідеї про «поділений світ». Концепція «двох світів», яку, на його думку, у добу Августа створюють римляни, відображала прийняття неможливості завоювати Парфію та визнання за нею права на «свою» частину світу. На слабкі місця цієї гіпотези вказала Ш. Леруже. У наративі доби Августа теми завоювання та опору фігурують не настільки чітко, як це намагається продемонструвати Зоннабанд, не таким однозначним є і Тацит.

Інші дослідники намагалися інтерпретувати вкладені Тацитом у вуста Артабана III слова (Ann., 6, 31) про межі, до яких має бути розширена Парфія. Слідом за Юзефом Вольським, Р. Шаеган, М. Я. Ольбрихт, М. Марц'як послідовно розвивають концепцію існування певної «програми», якої Аршакіди дотримувались у своїй зовнішній політиці і яка апелювала до територіальних меж імперії Ахеменідів. Їхні опоненти вказують на те, що політична історія Аршакідів загалом слабо підтверджує існування якогось чіткого «зовнішньополітичного курсу», а Дж. Нейбел доводить, що відповідний фрагмент тексту Тацита, який складає вагомий частину аргументації, варто розглядати виключно як риторичний наративний прийом, який вкладається у вже звичні для римської традиції описи «*translatio imperii*» (Ann., 2.70), коли на Аршакідів переносили образ «нових персів». Торкаючись «парфянських питань», Тацит здебільшого уникає будь-яких порівнянь або оцінок періодів поза тими

подіями I ст. н. е., які лежать в основі його творів. Лише в окремих виняткових випадках він згадає події доби Республіки. Е. Домброва помітив, що такий вибір Тацитом сюжетів може бути як наслідком прагнення дотримуватися обраної хронологічної структури, так і може бути зумовленим іншими причинами і залежати від внутрішніх римських реалій, спричинених правлінням династій Флавіїв та ранніх Антонінів.

Сформований Тацитом образ парфян несе в собі, з огляду на це, ймовірно, дуалістичний характер, що часто не враховують дослідники. З одного боку, він хоч і не повсюдно, але загалом виразно передає «східні», «перські» риси (жорстокість монархів, «східний деспотизм», пиху (Ann., 11, 8, 2; Ann., 15, 15), братовбивчі конфлікти, варварську полігнію, вплив жінок на політику держави), а з другого — у своїх описах «зовнішніх» сюжетів він часто вдається до паралелізму реалій Риму доби Юліїв-Клавдіїв і Парфії на рівні структурної побудови тексту. Так, згадки про сімейні суперечки дому Аршакідів (Ann., 2.2–4) виступають фоном для характеристики незгод у сім'ї імператора (Ann., 1, 6), та протиріч між Тіберієм і Германіком. Звинувачення проти Вонона знаходять віддзеркалення у критиці Нерона (Ann., 15, 33), а «гінеократія» парфян та вірмен подана на фоні політичного впливу Лівії та Агріппіни Молодшої. «Репресії», які влаштовує Артабан, згадані на фоні політичних переслідувань Тіберія (Ann., 6, 31). На думку Е. Кейтел, опис Парфії та Вірменії в 11 і 12 книгах «Анналів» є алюзією на становище Риму в добу Клавдія, зокрема проблемних моментів у династичній політиці імперії.

Як видається, образ Парфії і її стосунків з Римом у I ст. н. е. у творах Тацита відображає трансформацію вже звичного на той час римлянам стереотипного образу «іншого світу», який, втім, був зручним для паралелей, через які читачеві подавали і власне римське минуле доби Юліїв-Клавдіїв, враховуючи кон'юнктуру початку II ст. н. е.

**ПРИНЯТИЕ ПТОЛЕМЕЕМ III ЭПИКЛЕЗЫ «ЭВЕРГЕТ»
В СВЕТЕ т. н. АЛЕКСАНДРИЙСКОГО СИНОДАЛЬНОГО ДЕКРЕТА
(посвящается светлой памяти К. Ю. Нефедова)**

Несколько месяцев назад в журнале «Восток» вышла моя публикация: «Голод в Египте при Птолемеях III Эвергете: пересмотр датировки и источниковой базы». В этой работе, опираясь на данные т. н. Александрийского синодального декрета от 3 декабря 243 г. (здесь и далее — до р. х.), я предложил сместить датировку голода времен Птолемея III с 245/244 г. на период между кн. 243 и нач. 238 гг. В случае правоты моего предположения, возникает необходимость пересмотра вопроса о подоплеке принятия этим царем греческой формы сакральной эпиклезы: «бог-Эвергет» («бог-Благодетель»), распространяемой на его супругу — Беренику II.

Наиболее раннее упоминание данной эпиклезы, связанное с приобщением Птолемея и Береники к эллинистическому эпонимному культу государства Птолемея, зафиксировано в августе/сентябре 243 г. До недавнего времени, я объяснял целесообразность ее выбора в свете воздействия на греко-македонское население эллинистического Египта, исходя из традиций греческого хлебного эвергетизма. Речь идет о практике наделения эпитетом «Эвергет» людей, благодетельствовавших тот или иной полис хлебными дарениями либо предоставлением возможности приобретения зерна по выгодным ценам. В этой связи, в первую очередь приходят на память масштабные закупки хлеба с последующим его распределением среди населения Египта, осуществленные Птолемеем и Береникой во время постигшего страну голода. Однако принятие Птолемеем III эпиклезы «Эвергет», предшествующее событиям, связанным с упомянутым голодом, побуждает к поиску иных факторов, оправдывающих в глазах греко-македонской аудитории данный царский выбор.

В современной историографии существует ряд альтернативных предположений по поводу предварительных действий Птолемея III, якобы соответствовавших эллинистическим представлениям об эвергетизме. Среди них: 1) победоносное завершение азиатской кампании (246–245 гг.), проведенной в рамках III Сирийской войны (246–241 гг.); 2) подавление

внутренних волнений в самом Египте; 3) благодеяния в отношении египетских храмов и священных животных; 4) возвращение в Египет статуй местных богов, некогда вывезенных персами. При этом, данные действия царя либо не подпадают под понятие «благодеяния» (варианты 1–2) либо касаются этнических египтян (варианты 3–4).

На мой взгляд, следы греческой семантической нагрузки эпиклезы «Эвергет» следует искать в том же Александрийском синодальном декрете — постановлении египетского жречества, перечисляющем благодеяния Птолемея III в первые годы царствования. Среди них упоминается смягчение фискальной политики и провозглашение широкой амнистии: «(Что касается) налогов властителя и повинностей, существовавших в Тамери, то он уменьшил их, кроме одного налога, который он упразднил совсем. (Что касается) имущества властителя, образовавшегося в виде недоимки у каждого человека в Египте в большом количестве серебром, то [он] это простил ради того, чтобы обрадовались воины и все живущие в его время. Освободил этот прекрасный бог большое число заключенных, находившихся в заточении много лет» (пер. М. В. Панова).

Эти мероприятия попадали под понятие «эвергетизм» как в египетской, так и в греческой (а в особенности — эллинистической) традиции. Если вопрос снижения налогового бремени в комментариях не нуждается, то тема амнистии в контексте эвергетизма Птолемея III требует некоторых пояснений. Полагаю, что в данном случае речь могла идти о милосердии, проявленном царем после усмирения волнений, вынудивших его прервать азиатскую кампанию 246/245 г. По моему мнению, одной из движущих сил этих волнений могли быть воины-клерухи, не желавшие участвовать в кровопролитных боевых действиях, которые армия Птолемея III вела в Месопотамии. В виду продолжавшейся III Сирийской войны, царь был вынужден проявить снисхождение в отношении данного сословия, что, в частности, могло найти отображение в избранной им эпиклезе.

А. И. Козак, А. В. Федорук (Черновцы)

**СООБЩЕНИЕ ЮСТИНА О ПОСЛЕДНЕМ СРАЖЕНИИ ЦАРЯ ПИРРА ЭПИРСКОГО
НА СИЦИЛИИ (276 г. до н. э.):
К ВОПРОСУ ОБ ИСТОКАХ ЭЛЕФАНТЕРИИ У КАРФАГЕНЯН**

Если говорить о началах пунийской элефантерии, то согласно наиболее распространенной в современной историографии точке зрения, карфагеняне позаимствовали опыт использования боевых слонов у царя Пирра, когда столкнулись с его армией на Сицилии в 278–276 гг. до н. э. Однако, ещё П. Армандив своим известным во-

енном труде о слонах по этому поводу заметил, что «данное предположение, не опирающееся ни на один достоверный факт, кажется мне неприемлемым». Его мнение в дальнейшем не поддержали другие исследователи, которые затрагивали вопрос происхождения элефантерии у карфагенян. К примеру, Г. Скаллардвсё

же считал, что основным фактором появления у последних нового рода войск, «вероятно, были слоны Пирра, с которыми сами карфагеняне столкнулись в период войны на Сицилии». Но ни он, ни учёные, которые придерживаются такого же взгляда на этот вопрос, так и не объяснили какое именно военное событие, датирующееся временем пребывания эфирского царя на обозначенном острове, могло в дальнейшем сыграть главную роль в появлении пунийской элевантерии.

Определить такую своеобразную точку отсчёта не просто, потому что, по словам С. С. Казарова, «использование слонов на Сицилии, — а об этом недвусмысленно сообщает Диодор (XXII. 10. 2), — видимо, диктовалось той тактикой, которую предложили карфагеняне эфирскому царю: они укрывались в своих укрепленных пунктах и не вступали с эфиротом в открытые сражения». Но можно ли с полной уверенностью говорить, что Пирр Эфирский проводил по отношению к пунийцам только осадные предприятия, в ходе которых царём могли применяться боевые слоны в атаках на вражеские крепости, как это утверждают некоторые другие исследователи? По нашему мнению, такой уверенный ответ дать невозможно, поскольку античная традиция свидетельствует о том, что в результате Пирр, покидая остров летом 276 г. до н. э., разбил армию карфагенян именно в битве. Здесь имеется в виду известный пассаж в извлечении Юстина, который довольно часто, по непонятным причинам, игнорируется современной историографией. Так, в нём говорится, что Пирр «завязал сражение с карфагенянами и победил их... (Itaque conferto proelio, cum superior fuisset...)» (Just. XXIII. 3. 8–9). Место этого военного события пока не локализовано. Но, как известно Юстин был эпиноматором не дошедшего до нас обширного труда более раннего римского историка Помпея Трога, под заглавием «*Historiae Philippicae*». Последний, основанный на достоверных греческих

сообщениях, несмотря на его дальнейшее вероятное редактирование Юстином, является важным источником по истории войн Пирра Эфирского. Что касается военных событий на Сицилии, то есть основания считать, что при их описании Помпей Трог использовал сочинения знаменитого сицилийского историка Тимея из Тавромения.

Хотя приведённый пассаж Юстина о битве Пирра с пунийцами очень краткий, нет оснований сомневаться, что эфирский царь для достижения в ней победы также использовал свою элевантерию. Как справедливо подметил ещё О. Гамбургер, использование боевых слонов для завершающего удара было своеобразным тактикой царя Пирра в сражениях с римлянами. Именно так последние были разбиты в битвах при Геракле (280 г. до н. э.) и Аускуле (279 г. до н. э.). Вряд ли эфирот изменил своим привычным тактическим принципам и в открытом сражении с карфагенянами в 276 г. до н. э. Во всяком случае мы ничего подобного не наблюдаем в его будущей битве при Беневенте, которая произошла уже в следующем 275 г. до н. э. Кроме этого, косвенным свидетельством того, что именно так эфирский царь использовал слонов, являются сообщения античной традиции о первом сражении пунийцев с римлянами при Акраганте в 262 г. до н. э., где карфагеняне построили 60 животных во втором эшелоне своей армии (Polyb. I. 18. 8; 19. 2; Diod. XXIII. 8. 1). Однако они применили боевых слонов весьма неумело, стараясь имитировать тактику Пирра Эфирского, но не имея для этого надлежащего военного опыта. В дальнейшем лишь Ксантипп Лакедемонянин обучил пунийцев на практике эффективно использовать слонов во время битвы.

Таким образом, можно предположить, что именно последнее победное сражение царя Пирра на Сицилии, о котором бегло сообщается в пассаже извлечения Юстина, привело к созданию у карфагенян собственной элевантерии.

Е. В. Литовченко (Белгород)

ЧАСТНЫЙ «КНИГООБОРОТ» В КОНТЕКСТЕ «КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ» ПОЗДНЕАНТИЧНОГО ОБЩЕСТВА (НА ПРИМЕРЕ ГАЛЛИИ)

Классическую культуру поздней античности с Вергилием в ее основе можно расценивать как «книжную религию», в том смысле, что ее адепты, как в обозначенный период, так и значительно позже (в эпоху Ренессанса и классицизма), с большим пылом веровали в классическое образование, чем в Бога. Система образования, фундаментом которой выступали тексты «великолепной семерки» — Цицерона, Вергилия, Плавта, Теренция, Горация, Саллюстия и Ливия — формировала миропонимание, которое конструировалось на основе книжной культуры прошлых веков, в то время как язык этих текстов сам по себе являлся культурным объектом.

О важности «книжной культуры» говорит также тот факт, что учителя риторики, высшие официалы, т. е., по сути, все образованные люди, читали, коммен-

тировали и вносили правки в копии текстов Вергилия, Ливия, Марциала, Ювенала, Апулея в разных уголках империи. Например, консул (494 г.) Астерий, о котором, упоминал Сидоний (Ep. VIII, 6, 5), читал и представлял знаки препинания в Вергилии и сохранил для потомков *Carmen Paschale* Седулия. Веттий Мавориций, консул (527 г.), читал и вносил правки в копии Горация, а также был владельцем копий произведений Пруденция. Благодаря таким библиофилам сохранилось определенное число сочинений классической литературы. Кроме того, многие состоятельные, занимавшие высшие должности в светской или церковной иерархии, люди, имели секретарей, труд которых использовали и для копирования книг, при этом, последние владели мастерством «стенографии» (Sid. Ep. IX, 9, 8).

Самые убедительные свидетельства частного «книгооборота» содержатся в письмах и предисловиях к стихам позднеантичного ратора Авсония. На основе его эпистолярной микроколлекции (25 писем) можно реконструировать модель обмена литературой собственного сочинения с кругом избранных адресатов, интеллектуальный потенциал и образовательный уровень которых позволял привлекать их в качестве критиков новых образцов поэзии, прежде чем она станет доступна широкой публике. Другим позволялось редактировать, критиковать, равно, как и восхищаться отправленными на их суд работами. Только после получения отзывов произведение становилось достоянием общественности. В социальном окружении Авсония такие функции возлагались на Симмаха (Aus. Ep. I, 14–24), ратора Аксия Павла (Ep. VI—VII), ученика Павлина Ноланского (Carm. Technop. Intr.). Упоминание книжного дара Симмаха Авсонию (в виде некоторых книг «Естественной истории» Плиния Старшего) также присутствует в его корреспонденции (Ep. I, 24).

Обмен книгами, их пересылка и копирование, упоминаются многократно в письмах Сидония Аполлинария (Ep. V, 15; VIII, 3; VIII, 6; IX, 11) и Руриция Лиможского (Ep. I, 7; I, 8; II, 17; также «*Litterae sanctitatis*»). В письмах Авита Вьеннского так называемая «книжная

культура» отражена мало, однако можно найти сведения о «книжном пиратстве», которое, судя по всему, было довольно распространенным явлением (Sid. Ep. IX, 9, 6). В переписке Авита в одном послании (Ep. XLIII) упоминается «книжный бандит» (*praedo*), которым является адресат этого письма, Евфразий. Последний был епископом Оверни в 506–515 гг. и корреспондентом Руриция. Евфразий перехватил копию *Despiritualis Historiaegestis* у переписчиков Авита и позже показал письмо Аполлинария, кузена Авита, восхваляющее его работу (Ep. LI). Далее Евфразий одолжил ее Эметерию, который взял ее с собой в поездку в Вену. Там Авит узнал о судьбе своей работы, попросив Эметерия, чтобы он вернул ее Евфразию, который должен передать ее Аполлинарию.

Таким образом, «книжный оборот» в эпоху поздней античности играл роль связующего звена между представителями единого литературного круга друзей-единомышленников, аристократов-интеллектуалов, которые могли оценить плоды литературной деятельности друг друга. Эпистолярные коллекции показывают, что это был систематизированный обмен литературой, посредством которого интеллектуалы делились, редактировали и оценивали полученные сочинения. Одним из результатов этого оборота является сохранение классической культуры от древности до наших дней.

С. Д. Литовченко (Харьков)

«ЭРА ПОМПЕЯ» ИЛИ «ЭРА АРТАШАТА»?

Степень эллинизации государств периферии (или полупериферии, как в случае Великой Армении) часто оценивается на основе внешних признаков — использование греческого языка, чеканка монет и т. д. К сожалению, расширение доказательной базы затруднено скудостью наших источников, но в случае с Великой Арменией эпохи Арташесидов нам предоставляется возможность, как кажется, более тщательно рассмотреть проблему эллинизации региона, обратившись к статусу главного города страны — Арташата.

В нашем распоряжении есть несколько редких монет с надписью «Метрополии артаксиасийцев», которые относятся к чеканке монетного двора столицы Великой Армении Арташата (Артаксаты). На сегодняшний день существует 8 вариантов датировок выпуска этих монет. По нашему мнению, наиболее аргументировано предположение Р. Варданяна, который относит чеканку монет к 1/2 и 3/4 гг. н. э. Однако объяснение дат на монетах, которые представил в своих статьях Р. Варданян, не убедили многих исследователей, что и обусловило появление других гипотез. Исследователь предположил, что монеты датированы по «эре Помпея», которая была достаточно популярна в эллинистических городах Востока после триумфального похода римского полководца. В то же время, маловероятно, что в Арташате устанавливался счёт лет от капитуляции Тиграна II перед армией Помпея в 66 г. до н. э. Не менее спорным можно признать и предположение, что именно к этому событию было прямо приурочено предоставление городу каких-либо прав армянским царем. Однако, по нашему мнению, полностью отвергать вероятность получения особых

прав Арташатам в 60-е гг. I в. до н. э. нельзя. Именно в это время произошло событие, которое действительно могли стать основанием для предоставления привилегий армянской столице. После заключения мира с Помпеем Арташат мог быть официально вновь провозглашен столицей вместо Тигранакерта. Хотя сирийские владения были потеряны армянами ещё в 69 г. до н. э., Тигран II мог не признавать (и, вероятнее всего, не признавал, если верить источникам) их потерю до окончания войны с Римом. Для этого у армянского царя были все основания, особенно после провала арташатского похода Лукулла и контр наступления понтийско-армянских сил. Поэтому проблема переноса столицы могла возникнуть только после подписания мира с Помпеем, в котором официально фиксировалась потеря Великой Арменией Сирии и Киликии. После окончательной утраты сирийских и киликийских владений не было причин сохранять столицу в разрушенном и опустевшем, а также ставшем приграничным Тигранакерте. Важно то, что подобный перенос мог произойти именно в 66 г. до н. э. и, разумеется, отразиться в легендах городского чекана.

Следовательно, можно предположить новое прочтение дат, которые обозначены на городских выпусках Арташата. Числа справа: 67 (ZE) и 69 (ΘE), указывают на 66 г. до н. э., но это не «эра Помпея», как предполагали, а год, в который Тигран II Великий провозгласил Арташат столицей (метрополией), после потери сирийских владений и падения влияния прежней столицы Тигранакерта. На рост значения Арташата могло повлиять и упорное сопротивление горожан парфянской осаде в это же время. Левые числа: 10 (I)

и 12 (IB), вероятнее всего, обозначают предоставление Арташату автономных прав в момент воцарения Тиграна IV около 9/8 г. до н. э. Эти права могли включать в себя и право на чеканку собственной монеты, которой у Арташата во время Тиграна II еще не было. Действия Тиграна IV были вызваны тем, что он находился в открытом противостоянии с Римом и должен был искать поддержку в самом царстве, в том числе, среди населения столицы.

Тигран II, предоставляя Арташату в 66 г. до н. э. статус метрополии, стремился, в первую очередь, укрепить свою пошатнувшуюся после войны с Римом

и мятежа Тиграна Младшего власть средствами, которые уже применял во время управления Сирией. Неудача с созданием городской общины Тигранакерта должна была убедить царя, что опираться на иностранных переселенцев опасно, но это не означало, что необходимо вообще отказываться от эллинистического опыта взаимоотношения с городами. Отсутствие городской чеканки 60–50-х гг. до н. э. свидетельствует, что Тигран II не собирался предоставлять Арташату автономные права. Однако сам ход истории вынудил уже Тиграна IV пойти на расширение реальных полномочий столицы.

О. М. Петrenchко (Дрогобич)

LUDI SAECULARES У ДОБУ ПРИНЦИПАТУ

З утвердження системи принципату *Ludi Saeculares* неодноразово використовувались як один з елементів ідеологічного обґрунтування нового порядку. Виходячи з назви ці ігри мали б відбуватись один раз на сто років: *Saeculum* (гр. αἰών) — «людський вік», найбільшою тривалістю якого вважалося століття чи сто десять років. Насправді такої періодичності у їх проведенні не було. Август провів ігри у 17 р. до н. е., хоча попередні були проведені у 126 р. до н. е. Через 63 роки, у 47 р. н. е. імператор Клавдій провів *Ludi Saeculares* під тим приводом, що Август відсвяткував їх передчасно. Однією з особливостей цих ігор вважалося те, що кожне покоління могло бачити їх лише один раз. Однак актор Стефаніон брав участь у іграх, організованих як Августом, так і Клавдієм. Наступні *Ludi Saeculares* проводяться за Доміціана, у 88 р. При цьому було проігноровано останнє святкування, за Клавдія, а взято до уваги попереднє, за Августа, як це було зручно чинному імператору. Однак, навіть від святкування Августа минуло лише 104 р., хоча мало б бути 110. Наступні *Ludi Saeculares* були проведені за Антоніна Пія у 148 р. та Септімія Севера у 204 р. У 148 р. за точку відліку взято ігри, проведені Клавдієм, у 204 — Августом. *Ludi Saeculares*, проведені Августом та низкою його наступників, суттєво відрізнялись від *Ludi Tarentini* республіканського часу. Ігри, влаштовані Августом, Доміціаном та Септімієм Севером, символізували подолання хаосу громадянських війн та початок нової епохи з приходом до влади династій Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв та Северів відповідно. Поступово *Ludi Saeculares* втрачають своє виняткове значення в очах сучасників і перетворюються на одне з багатьох видовищ. Останні секулярні ігри були проведені у 248 р. імператором Філіппом на честь тисячоліття Рима. *Ludi Saeculares* доби принципату дозволяють прослідкувати певну еволюцію релігійної політики Риму. Традиційно богами, до яких звертались під час цих святкувань, були Діспатер та Прозерпіна — боги підземного царства. Тепер їхнє місце займають Аполлон та Діана. Саме Аполлона Август вважав своїм особистим покровителем. У Римі навіть поширювалися перекази нібито Аполлон був його справжнім батьком, який у формі змія зійшовся з Атією, його матір'ю. За Доміціана ж на провідні позиції при святкуванні *Ludi Saeculares* висувалась також Мінерва, що засвідчено нумізматичним матеріалом. Саме Мінерву Доміціан вважав своєю покровителькою. Занепад інституту секулярних ігор у IV ст. н. е. свідчить про кризові явища в античній культурі загалом та в римській релігії зокрема. Закономірним підсумком цього процесу стало торжество християнства, для прихильників якого Аполлон — улюблений бог римських імператорів Августа і Доміціана — був звичайним демоном.

М. М. Русин (Дрогобич)

ДЖАЕТАНО НЕГРІ ЯК ДОСЛІДНИК ЖИТТЯ, ТВОРЧОСТІ ТА ПОЛІТИКИ ІМПЕРАТОРА ЮЛІАНА

Одним з найвідоміших дослідників життя, творчості та політики імператора Юліана є Дж. Негрі — відомий італійський історик, письменник, політик та літературознавець. Його праця «*l'imperatore Giuliano l'apostata*», присвячена імператору Юліану, вперше вийшла друком італійською мовою у 1901 р., була перекладена англійською (1905 р.), неодноразово перевидавалась (останній раз у 1990 р.) і до сьогодні не втратила свого наукового значення.

Дж. Негрі досить цікавий вчений з оригінальними поглядами. Його улюбленими героями були великі невірні, які, через своє перетворення, стали справжніми

апостолами; відомі філософи, які намагалися зробити релігію своїм філософським кредо. Він ретельно вивчав такого роду особистості, намагався зрозуміти їхню сутність. Однією з його мрій чи ілюзій було те, що одного дня релігія і філософія, віра і розум придуть до ідеального примирення. Серед об'єктів його дослідження, окрім імператора Юліана, були також: Марк Аврелій, св. Павло та св. Августин.

Присвячена Юліану історична праця Дж. Негрі виходить за рамки біографічного дослідження, тому що розкриває обставини духовної ситуації IV ст. Автор не додає нових фактів до історії Церкви досліджуваного

періоду, але змальовує яскраву картину морального середовища християнізованої імперії і блискуче висвітлює розвиток християнських доктрин, а також неоплатонізму. Дослідник бачить у спробі Юліана відновити еллінізм відповідь на докази корупції, дуже поширеної у християнській Церкві IV ст.

Як зауважує Дж. Негрі, було б марною спробою намагатися зробити точний і систематичний виклад філософії Юліана, тому що він має не чітку і визначену систему ідей, а радше хаотичну масу, обмежену неоплатонічним містицизмом. Причину хаотичності ідей Юліана історик пов'язує із вченням, яким він був натхненний. Домінуючою філософією елліністичного світу був неоплатонізм, який наслідував ідеї Платона, але з необмеженою і заплутаною фантазією, прагнучи надприродного пояснення всього сущого і буття. Неоплатонізм став, по суті, теїстичним вченням, оскільки підтвердив існування надприродного і визнав його першопричиною всього сущого. Неоплатонізм не претендує на збереження чистого політеїзму, але також не визнає християнство, тому що його твердження загрожують традиціям елліністичної культури і хрис-

тиянський монотеїзм засуджує пантеїстичні тенденції філософії. Таким чином, утворився символічний і містичний політеїзм, який дає змогу знайти в ньому уявлення творчого процесу, і водночас залишає кожному віруючому найбільш неприборкані свободи інтерпретації.

Критично розглядаючи постать Юліана, його діяльність і особливо філософські погляди, Дж. Негрі аналізує все це у тісному переплетенні з духом епохи, в якій жив його герой. Цей релігійний епізод у його дослідженні не постає ні виправданням, ні атакою на імператора, але неупередженим, спокійним і старанним викладом фактів і причин його діяльності. Автор намагається підійти об'єктивно до особистості Юліана та його реформ, не піддаючись характерним для християнського середовища стереотипам і стверджує: «В період занепаду імперії не було постаті більш оригінальної, більш цікавої і привабливої, аніж імператор Юліан, і його нещаслива доля цілком заслуговує співчуття. Але церковна традиція була страшенно ворожою до нього. Вона прозвала його Відступником і з цим прізвиськом засудила його до прокльонів і темряви».

И. П. Сергеев (Харьков)

К ВОПРОСУ ОБ «ИСТОРИЧЕСКОЙ СУДЬБЕ» РИМСКОГО TRIBUTUM

Со времен проведения цензовой реформы царя Сервия Туллия для обозначения налогов у древних римлян стали употребляться два термина: *vestigal* и *tributum*.

Как отмечал М. Туллий Цицерон: «отправной точкой всякого последовательного изучения любого вопроса должно быть определение, чтобы можно было понять, о чем именно рассуждают» (*De off.* I, II, 7). В исторической литературе этимология этих терминов трактуется в целом однозначно: *vestigal* — от *vehere* («везти», «привозить»), т. е. то, что сдавалось в казну изначально в натуральном виде; *tributum* — от *tribus* («триба», «племя»), т. е. то, что собиралось с римских граждан по трибам на основании цензовой оценки имущества.

Современные историки единодушны в том, что до завоевания римлянами Македонии в 168 г. до н. э. *tributum* представлял собой прямой имущественный налог, который исчислялся на основании оценки имущества римских граждан во время проведения ценза. Наряду с этим жители провинций платили в пользу римлян налоги, для обозначения которых применялся

термин *vestigal*, а плательщики этих налогов назывались *vestigales*. После того, как победитель македонян Эмилий Павел внес в римскую казну огромную военную добычу, решением сената собиравшийся до этого с римских граждан *tributum* был упразднен.

По мнению многих исследователей, после этого *tributum* был возложен на жителей римских провинций. Однако немецкий антиковед Свен Гюнтер не согласен с таким утверждением, поскольку налоги провинциалов в республиканскую эпоху устанавливались не на основании оценки их имущества посредством проведения ценза.

По нашему мнению, понятие *tributum* можно применять для обозначения собиравшихся с римских провинциалов прямых налогов только со времен правления Октавиана Августа, когда в провинциях стал проводиться ценз имущества, на основании результатов которого и устанавливался размер налога. А во временном промежутке между завоеванием римлянами Македонии и правлением Августа для названия собиравшихся в провинциях налогов следует применять термин *vestigal*.

Я. І. Тарасюк (Дрогобич)

ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ ПАРФЯНСЬКОГО ПОХОДУ КАРАКАЛЛИ

Причини, хід та наслідки Парфянського походу Каракалли неоднозначно трактуються в історіографії. Переважає твердження про авантюрний характер кампанії проти Парфії. Немає єдиного підходу щодо безпосереднього *casusbelli*, перебігу походу, його наслідків.

Більшість науковців вважає сумнівною традиційну версію приводу війни. Каракалла, згідно повідомлень Діона Кассія та Геродіана, забажав одружитись на дочці парфянського правителя Артабана V. У цьому можна вбачати спробу імператора наслідувати Александру Македонському у контексті об'єднання Парфії

та Риму, Сходу та Заходу. Н. Дібвойз вважає, що Каракалла добивався уявного приводу війни з Артабаном, а повідомлення Геродіана про згоду Артабана на шлюб є недостовірним. Теодор Моммзен також піддає сумніву правдивість розповіді Геродіана про «сватання» Каракалли, під час якого римські війська несподівано атакували парфян.

Карл Кріст наголошує на надмірних амбіціях Каракалли повторити подвиги Александра Македонського, тому він вважає твердження про шлюб цілком реальним. Анатолій Бокщанін підтримує ідею про ймовірне сватання Каракалли. Римський правитель, таким чином, зумів би ввести парфян в оману та завдати несподіваної поразки. Адже, крім Артабана V, на зустрічі були присутні найшляхетніші представники парфянської знаті. І такий крок послабив би і без того слабку Парфію. Дану тезу продовжив та розширив фінський історик Ілка Суванне. Він називає затію не інакше як ідеальним вивертом імператора. Цим ударом він позбавив Артабана найбільш прихильного дворянства.

Виникають запитання під час висвітлення подій безпосередньо самого походу. Моммзен стверджує, що римляни не зустрічали активного спротиву з боку парфян під час наступу. Завдяки цьому Каракалла зумів окупувати та розграбувати значну частину Адіабени. А. Бокщанін вказує на те, «що римська армія уже була не в силах здійснювати масштабні воєнні операції». Римські воїни на своєму шляху руйнували та спалю-

вали міста, села і фортеці. І. Суванне сприймає факт розграбування чималої кількості фортець свідченням про чудове використання римлянами облогових машин. А самі наслідки цих дій завдали непоправного удару для Парфії.

Якщо ж говорити про наслідки, то тут думки також не збігаються. Н. Дібвойз прямо вказує на поразку римлян у війні. А за мирний договір з Артабаном Макрін (наступник Каракалли) заплатив двісті мільйонів сестерцій. Вільгельм Дрекслер, коментуючи Діона Кассія, також погоджується з тезою про поразку римлян. А. Бокщанін результати війни для Риму називає не інакше як плачевними. З такою ж думкою погоджується К. Кріст, стверджуючи, що умови договору з парфянами були «безславними». Моммзен більш виважено підходить до оцінки результатів війни, а умови мирного договору називає «сприятливими» для Римської імперії. І. Суванне у своєму висновку щодо походу називає римлян переможцями у війні.

Отже, можна припустити, що негативна оцінка Парфянського походу Каракалли була сформована під впливом неоднозначних повідомлень сучасників — Діона Касія та Геродіана. В історіографії Каракалла постав як невдалий полководець, тиран та авантюрист. Спроби ж розглянути Парфянський похід під іншим кутом зору залишаються поодинокими.

В. М. Цюпак (Дрогобич)

МАРК АВРЕЛІЙ ТА «МОРОВИЦЯ АНТОНІНІВ»

За Марка Аврелія у Римській імперії поширилася згубна епідемія, яку принесло римське військо, повертаючись із Месопотамії. За свідченням Юлія Капітоліна, епідемія розпочалася у Вавилонії у середині 60-х років II ст. Можливо, з певними періодами послаблення вона тривала аж до 189 р. У всякому разі Діон Кассій говорить, що тоді сталася епідемія найбільш жахлива з тих, про які він знає. За його свідченням, у Римі в той час помирало по дві тисячі чоловік за один день. Наявні на сьогодні дані щодо симптомів хвороби дають підстави припустити, що так звана «моровиця Антонінів» була епідемією віспи. Все ж щодо цього не можна бути абсолютно певним, позаяк знаменитий медик того часу Гален, який багато уваги приділяв цій епідемії, більше цікавився лікуванням та згубним впливом на людський організм, аніж симптомами та описом хвороби. Можна стверджувати, що епідемія призвела до чисельних жертв, хоча щодо конкретних цифр серед науковців єдиної думки немає. Ймовірно, смертність могла бути меншою чи більшою в залежності від конкретного регіону. Приміром на островах, які лежали осторонь жвавих комунікацій,

контакти із зовнішнім світом були обмежені і рівень смертності міг бути невисоким. Натомість у великих містах та місцях дислокації значних військових підрозділів смертність могла бути доволі високою і за деякими оцінками досягати п'ятнадцяти відсотків від загальної чисельності населення. Беручи до уваги, що у Римській імперії були вельми велелюдні міста, зокрема той же Рим, можна стверджувати, що жертвами «мворовиці Антонінів» стали мільйони людей. Античні джерела, зокрема Юлій Капітолін та Орозій, вказують на досить важкі наслідки епідемії як для цивільного населення, так і для римського війська. Мабуть, про епідемію за Марка Аврелія говорив і Діон Кассій, але у тій частині його праці, яка дійшла до нас, є лише опосередковані свідчення щодо цього. Так само, не вельми інформативними щодо «моровиці Антонінів» є і епіграфічні дані. Все ж наявних джерел достатньо для того, щоб зробити висновок про великі масштаби цього лиха. Моровиця сприяла погіршенню ситуації у Римській імперії, яка й без того була складною з огляду на агресивну політику сусідів римлян, наприклад парфян та маркоманів.

У 1995 р. Ф. Кольб написав: «Хай живе Ромул, етруск!» Він, звичайно, давав собі раду, що Ромул — персонаж легенди й навряд чи реальна історична особа. Однак деякі міркування з цього приводу варто навести.

Е. Перуцці зазначав, що ім'я першого римського царя Romulus — не *nomen*, а *cognomen*, і спочатку означало «римський» (Romulus < Roma), а в більш пізні часи закріпилося в традиції як *prae-nomen*. Це збігається з коментарем Юнія Філаргірія, згідно з яким Рим існував до Ромула, який по ньому і був названий (Iun. Philarg. Verg. Buc. I, 20). На додачу до цього, І. Л. Маяк підкріплювала цей висновок твердженням анонімного античного автора твору «Книга про преномени». Насправді, там були такі слова: «Quae olim praenomina fuerunt, nunc cognomina sunt, ut Postumus Agrippa Proculus Caesar» (Які у давнину преномени були, тепер когномени є, як Постум, Агріппа, Прокул, Цезар) (L. de praen. 1–3).

Якщо ж усе-таки слідувати за Е. Перуцці, то виходить, що легенда про Ромула доволі пізнього походження, адже когномени з'явилися у римлян досить пізно, їх постійно почали використовувати лише за часів Сулли. Однак не так було в етрусків, де когномени зафіксовані з V ст. до н. е., а широко починають використовуватися з III ст. до н. е.

І тут варто згадати про дуже промовистий випадок чи не першого вживання етрусками когноменів. Це підписи до відомих фресок із гробниці Франсуа, що були відкриті у місті Вульчі, а тепер експонуються у музеї Торлонія в Римі. Як відомо, картини датуються другою половиною IV ст. до н. е. Особливо цікаві так звані «історичні» зображення, де відтворено людське жертвопринесення: озброєні вражають беззбройних. Усі персонажі підписані, дослідники давно звернули увагу, що «кати» мали двочленні імена, а їхні жертви — тричленні. З цього випливало, що перші були вульчіанцями, а другі мали «когномени», наприклад: «velzna» (вольсінієць, вольсінійський) (CIE № 5269 = TLE № 297); ruma» (римлянин, римський) (CIE

№ 5275 = TLE № 300) тощо. Найбільш цікавим для нас є «когномен» другого з наведених персонажів фресок.

Повністю підпис до фрески виглядає як sneve tarxunies ruma», тобто Gnaeus Tarquinius Romanus, що вже давно навело дослідників на думку пов'язати цього персонажа з римськими царями з етрусської династії Тарквініїв. Щоправда, перше ім'я обох було Lucumo (Lucius), а не Gnaeus. До того ж, зміст самого малюнка теж не давав можливості пов'язати його з відомими переказами античної традиції. Гней Тарквіній Римський зображений старим, якого готується заколотити мечем такий собі marce samitlnas (CIE № 5274). Однак, на нашу думку, його варто пов'язати водночас із Ромулом і Сервієм Туллієм римської легендарної традиції.

Цих двох таких різних героїв римського міфу насправді багато що об'єднує. Обидва вважалися позашлюбними дітьми рабині з дому царя, в імені якого можна виділити етрусський корінь tarxu та, взагалі, мали багато що від етрусків. Ромул мав етрусського союзника на ім'я Лукумон, Сервій Туллій успадкував трон в етрусського царя з таким іменем; обидва відзначалися реформами у галузі поділу населення Риму на триби, заснування оборонних споруд, військової справи, вважалися вправними полководцями, обидва не мали поховання в межах померію тощо. Виникає підозра, що патріотичні римські історики подвоїли і задавнили діяння однієї реальної історичної особи, етрусського правителя Риму.

Враховуючи перекази про рабське походження Сервія Туллія, варто згадати також відомості Варрона про те, що громадські раби у Римі після звільнення називалися Romanus (Varro. l. l. VIII, 83). Тит Лівій додає, що одного з таких відпущеників назвали Сервієм Римським (Liv. IV, 61, 10). Як бачимо, син полонянки з Корнікула міг зватися і Сервій Туллій, і Гней Тарквіній. Останнє ім'я він міг отримати лише тоді, коли його проголосили царем. Когномен «Римський» існував у переказах, а художник із Вульчі додав його з метою розрізнити гладіаторів, що «грали» місцевих героїв, від тих, що змушені були зображувати чужоземців.

Я. М. Яновський (Чернівці)

ГЕТО-ДАКІЙСЬКІ КАМ'ЯНІ СПОРУДИ I ст. до н. е. — I ст. н. е.: ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Характеризуючи гето-дакійську кам'яну архітектуру в період її формування й доволі швидкого розвитку в I ст. н. е., у першу чергу необхідно констатувати, що стрижневим чинником означеного процесу став відповідний рівень металургії, збільшення кількості, підвищення якості та, зрештою, урізноманітнення залізних будівельних інструментів і засобів. Протягом III—II ст. до н. е. дакійські кам'яниці зустрічаються спорадично й лише в оборонних елементах укріплених гірських поселень. У I ст. до н. е. відбувається дивер-

сифікація: кам'яні споруди з'являються не тільки на ниві фортифікації; даки починають зводити з каменю культові та навіть господарські споруди, хоча домінанта, звісно, залишається у «фортечній справі».

На своєрідний центр кам'яного зодчества перетворюються нечисельні укріплені поселення в горах Орештіє. Саме тут у 20–30-х рр. I ст. до н. е. зароджується традиція будівництва гето-дакійських кам'яниць. Одночасно виокремлюються й архітектурні особливості: в основі значною мірою зберігаються старі,

усталені технології й типи захисних конструкцій (земляний вал, палісад, рів); разом з тим, використується природній гірський рельєф і ландшафтні переваги (приклад — фортеці Костешть-Блідару). Варто підкреслити, що гето-даки при зведенні фортифікацій застосовували досвід давньогрецької військової архітектури.

Зокрема, захисні мури будувалися з тесаних блоків вапняку, розташованих у два ряди так, щоб загальна ширина складала 3 м. Місце між двома стінами заповнювалося землею, ґрунтом й нетесаним камінням. Оскільки ця міжстінна «суміш» могла деформувати мур через горизонтальний тиск, — протилежні блоки, на відстані 10–15 м по периметру зв'язувалися між собою дерев'яними колодами, скріпленими на кінцях «в обло». Самі кінці колод входили в спеціальні лотки, — ширші ззовні й вужчі зсередини. Такий остов з колод суттєво зміцнював фортечні мури, котрі являли собою тип вдосконаленої «елліптичної стіни»; для підвищення стійкості останньої колодні «зв'язки» використовувалися виключно по кутах й колоди не повністю перетинали ширину муру, а лише занурювалися у «суміш».

Місцями на стінах (як другий ярус) за тією ж технологією гето-даками споруджувалися бастіони: їхня нижня частина слугувала складом-арсеналом для продовольчих продуктів та зброї, а верхня — бойовою «позицією» (площадкою) для захисників. Вхід існував тільки на поверсі. В деяких фортецях (Барбош, Фекеу) існували й платформи для ведення бою, котрі «спира-

лися» на поперечні стіни. Крім стін з тесаного каменю (opus quadratum), на дакійських фортифікаційних об'єктах, особливо з 40-х рр. I ст. н. е. з'являються і мури з нетесаного каменю (opus incertum), «скріплені» глиною, землею або глиноземистим розчином (типовим прикладом слугують — Пятра Рошіє, Жигодин, Кепилна Алба, другий пояс укріплень фортеці Беніца). Бастіонні добудови I ст. н. е., реалізовані у фортеці Блідару, складаються з комбінованих стін (opus mixtum): тесані вапнякові блоки чергуються тут у «шаховому» порядку з блоками зі скельних порід. Такі самі мури оточують фортеці в Пятра Крайовій та Битка Доамней.

Отже, на початок дако-римських війн фортифікаційні споруди даків не були зведені суто з каменю або суто з дерева; будівельними матеріалами також слугували глина, земля, різні ґрунти, спеціальні будівельні суміші, іноді — брила андезита. Необхідно підкреслити: і за часів Буребісти, і за правління Децебала гірські укріплені поселення, найчастіше — прифортечні, розташовані терасами (в середньому — 40–50 терас, які утворювали на схилі гори 4–5 «поверхів»), відігравали роль допоміжних захисних споруд. Таким чином, гето-дакійські житла (частина з них взагалі будувалася у вигляді башти) традиційно утворювали «додатковий» фортифікаційний комплекс, з'єднаний між собою таємними ходами, критими галереями, замаскованими проходами. Серед подібних поселень можна згадати, крім «столичної» Сармізегетуси, Фецелу Албу, Попешть, Пояну, Тілішку, Фацу Четей, Порумбеній-Марь.

СЛАВЯНСКИЙ МИР И ЕГО СОСЕДИ В IV—XVI вв.

В. С. Аксёнов (Харьков)

ПРОЯВЛЕНИЯ КУЛЬТА ОГНЯ В КАТАКОМБЕ № 156 РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ВЕРХНЕ-САЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Одной из характерных черт погребального обряда аланского населения салтовской культуры является посыпание пола погребальной камеры слоем древесного угля. По подсчетам Г. Е. Афанасьева, средний процент салтовских катакомб, пол которых был перекрыт подстилкой из древесного угля (по материалам Верхне-Салтовского, Дмитриевского, Нижнелубянского, Ютановского некрополей и могильника на Маяцком селище) составляет 20 %. Интерпретацию данного явления в свое время предложила С. А. Плетнева, которая парные (мужчина + женщина) захоронения на угольной подсыпке рассматривала как захоронения семейных пар, в которых уголь выступал символом «посмертного брака», когда после смерти мужа родственники убивали не его жену, а наложницу-рабыню, которую и укладывали вместе с покойником в погребальную камеру. Парные погребений (женщина + ребенок) на подстилке из древесного угля исследовательница связывала с посмертным обрядом «усыновления». Однако, исследовательница обошла вниманием случаи, когда подстилка фиксируется в камере с одиночным захоронением, или когда в парном захоронении на слое древесного угля был уложен только один из погребенных.

В реальности у алан широко практиковалось использование огня в цикле погребально-поминальных обрядов. При этом большинство исследователей наличие древесного угля и золы от костра в могиле объясняют верой в очистительную силу огня, констатируя, что центральная идея огненных ритуалов при погребении связана с культом домашнего очага. На практике в салтовских катакомбных захоронениях встречаются ситуации, когда наличие угольной подсыпки сложно увязать с «посмертным» браком» или «посмертным усыновлением».

Такой случай отмечен в катакомбе № 156 на четвертом участке Верхне-Салтовского могильника

(ВСМ-IV). На полу камеры лежал костяк взрослой женщины, верхняя часть которого (череп, грудная клетка, позвоночник) были преднамеренно сдвинуты в сторону входа в погребальную камеру, в ходе совершенных в древности каких-то постпогребальных ритуалов с телом погребенной. Женщину сопровождал богатый инвентарь, представленный шестью бронзовыми браслетами, бронзовыми сережками, ожерельем из стеклянных, сердоликовых и коралловых бусин, двумя амулетами с птичьими головками, тремя бронзовыми перстнями, бронзовыми бубенчиками, элементами поясной гарнитуры, украшениями ремней обуви. Между останками женщины и дальней торцевой стенкой камеры стоял столовый кувшин, рядом с которым лежал набор из двух ножей в деревянных ножнах. К северу от кувшина, вдоль костяка женщины располагалось пятно древесного угля овальной в плане формы размером 0,4 × 0,18 м и толщиной до 2 см. На этой угольной подстилке лежали шесть астрагалов (один с граффити), детский бронзовый проволочный браслет, пять бронзовых литых бубенчика, фрагмент трубчатой кости козы/овцы с нарезками.

Вещи, лежавшие в границах угольного пятна, составляют набор — украшения (браслет), амулеты (астрагалы с отверстиями для подвешивания) и игрушки (астрагалы, астрагал с граффити) — который довольно часто находится в салтовских катакомбах при костяках детей 3–10 лет. Вероятно, в данном случае угольное пятно на полу погребальной камеры следует рассматривать как «частицу семейного огня» вместе с которой в потусторонний мир был отправлен набор вещей, принадлежавший ранее умершему ребенку, и который, по каким-то причинам, не был положен вместе с ним. Обряд передачи вещей ранее умершим родственникам с покойником известен у многих народов мира.

Я. В. Володарець-Урбанович (Київ)

БУРШТИНОВЕ НАМИСТО У СЛОВ'ЯН В РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Історія досліджень ранньосередньовічних слов'янських старожитностей нараховує вже більше півстоліття. Однак деякі категорії матеріальної культури залишаються недостатньо висвітленими. До таких, зокрема, належать знахідки намиста, в тому числі — із бурштину. На сьогоднішній день немає ані загального каталогу, ані спроб систематизації (типологізації) знахідок. Спроби морфологічного аналізу бурштинових намистин у слов'ян були проведені Г. В. Мاستиковою (1996) за матеріалами Гапонівського та В. В. Дідиком (2013) матеріалами Коропківського скарбів. Їх хімічний аналіз проведено лише для знахідок із Нікодімового.

Такі прикраси зафіксовані в складі скарбів кола Мартинівки (середина — третя чверть VII ст.): Козіівсько-Новоодеський (?), Гапонівський (12 екз.), Суджанський (7 екз.), Суджа-Замостський (?), Черкасько-Конопельківський (?), Хацьківський (1 екз.), Курилівський (8 екз.), Хитцівський (5 екз.), Колосківський (5 екз.), Пожнянський (17 екз.; ?), що характерні для старожитностей пенківської та колочинської культур.

Виявлені вони в складі поховального інвентарю двох інгумаций із прикрасами кола «старожитностей

антів» (друга половина VI—VII ст.): Балаклея (30 екз.), Мохнач (117 екз.).

Досить багато таких виробів на двох городищах колочинської культури у верхів'ях Дніпра: Нікодімово (15 екз.), Вежки (11 екз.).

Кількість знахідок в комплексах та на пам'ятках рубежу VII—VIII ст. та першої половини VIII ст. різко зменшується: Коропківський скарб (7 екз.), Пастирські скарби 1949 (17 екз.) та 1992 рр. (1 екз.) та Пастирське городище (розкопки М. Ю. Брайчевського (1 екз.) та О. М. Приходнюка (1 екз.)).

На жаль, частина комплексів та знахідок втрачені (Балаклея, Козіївка / Нова Одеса) або недостатньо опубліковані (Колосково, Суджа-Замостя, Черкаська Конопелька, Пожня, Хитці), що ускладнює розробку типології намистин.

Важливим є розгляд цих прикрас разом із аналогічними виробами із ранньосередньовічних могильників Криму (особливо могильник Лучисте), де зафіксовані поховання із речами дніпровського походження.

Необхідним також є аналіз бурштинових намистин спеціалістами геологами для визначення походження бурштину.

В. В. Дідик (Харків)

ПИТАННЯ ПРОСТОРОВОГО СПІВВІДНОШЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ҐРУНТОВИХ МОГИЛЬНИКІВ ТА СУПУТНІХ ПОСЕЛЕНЬ (за матеріалами лісостепової смуги України)

1. Інтенсивна приватизація сільськогосподарських земель України вимагає нині створення науково важеного алгоритму для фіксації слідів ґрунтових черняхівських могильників із метою їх подальшої постановки на державний облік. На теренах вододілу Дніпра і Дону, як і на решті черняхівських територій поховальні комплекси завжди розташовані по сусідству до житлово-господарчих майданчиків черняхівських поселень.

2. На матеріалах Дністро-Прутського межиріччя, Середньодніпровського Правобережжя та верхніх водозборів Сіверського Дінця й Ворскли вдалось виділити чотири типи взаєморозташування могильників та синхронних до них поселень. Для першого типу характерне розміщення поховально-ритуальної ділянки некрополя вище топографії супутнього поселення, перпендикулярно до його обрисів (Обухів 1, Велика Бугаївка, Оселівка, Суми-Сад, Переяслав-Хмельницький, Війтенки 1). Другий тип репрезентує розміщення могильника вище поселення на пануючій висоті, на березі місцевої водної артерії (Гаврилівка, Косанове). Для третього типу є характерним розташування на протилежному березі водної артерії (Петриківці). До четвертого типу належать некрополі із заплавною топографією (Павлюківка, Рідний Край, Зачепилівка). Для теренів водозборів Сівер-

ського Дінця поки-що зафіксовано побутування I, II, IV типів.

3. Важливого значення набуває визначення відстані між побутовими та поховальними черняхівськими об'єктами. У літературі кінця XX ст. була наведена усереднена цифра ймовірної відстані між синхронними черняхівськими поселеннями та могильниками, яка дорівнювала 250 погонним метрам від краю поселення. Сукупні статистичні матеріали з трьох десятків пам'яток у межах її ареалу дозволяють певним чином відкоригувати названу середню цифру. Паралельно фіксуються регіональні відмінності. Найбільші відстані типові для старожитностей Північно-Західного Причорномор'я та Нижнього Дністро-Прутського межиріччя, що дорівнюють від 100 до 300 м. Для пам'яток Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я відстань зменшується до 80–120 м. Безпосередньо на обох берегах середньої течії Дніпра зафіксовані могильники, де метричні відрізки між околицями поховальних та житлово-побутових ділянок співпадають. Археологічні матеріали із теренів верхніх водозборів Сіверського Дінця та Ворскли корегують цю цифру у сторону порівнянного зменшення. — найкоротші лінії від могильників до поселень: для Боромлі — 100 м, Головиного 1 — 50 м, Війтенків 1–180 м, Соколового 1 — 100 м. Отже, середнє значення складає близько 150 м.

4. На теренах дніпро-донського вододілу та прибережної смуги лівого берега Дніпра зафіксована окрема IV типологічна група заплавної типу черняхівських могильників. На теренах верхніх водозборів Ворскли подібний цвинтар виявлено на заплавної дюні біля с. Павлюківка, у водозборі р. Уди аналогічний некрополь досліджено на її правому березі, поблизу с. Рідний Край. У обох випадках для згаданих некрополів поблизу не виявлено синхронних поселень. Найближче до Павлюківського могильника поселення розташовується за 1 км на південь від с. Качалівки. Схожа ситуація спостерігається у Рідному Краї, де сусіднє черняхівське по-

селення розміщується за 0,8 км на протилежному березі стариці.

5. Попередній аналіз відстаней між поселеннями та могильниками дозволяє встановити середні метричні величини, які є типовими у першу чергу для черняхівських старожитностей вододілу Дніпра-Дону. У зазначеному регіоні середні відстані між житлово-побутовими комплексами та могильником коливаються у залежності від площі поселення. Для поселень I—III рангів (від 0,5 до 5 га) за нашою типологією середня відстань до супутнього могильника коливається у діапазоні від 50 до 100 м. Для поселень IV—VI рангів (від 5 до 25 га) погонна відстань між некрополем та поселенням перевищує 100 м.

І. В. Іськов (Харків)

ВУДИЛА З ОРНАМЕНТОВАНИМИ ЦВЯХОПОДІБНИМИ ПСАЛІЯМИ З ТЕРИТОРІЇ ЛІСОСТЕПОВОГО ВАРІАНТУ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Серед вудил із цвяхоподібними псаліями більшість належить до неорнаментованих, із гладкими псаліями (варіант 1). Цей варіант вудил має широкі хронологічні рамки і був поширений протягом існування салтівської культури. Тому особливу увагу привертають вудила з псаліями двох інших варіантів, які мають більш вузькі хронологічні рамки: з потовщенням у вигляді «шишечок» на кінцях (варіант 2) та з прикрасами у вигляді «перехватів» (варіант 3). Усі вудила розглянутих варіантів — залізні, трензельні, з двоскладними гризлами, які мають кільця на кінцях та трапецієподібні петлі на псаліях.

До варіанту 2 належать вудила із поховання № 162 могильника Червона Гірка та поховання № 259 Нетайлівського могильника. Псалії вудил даного варіанту відрізняються лише наявністю рифлення між шишечкою та петлею (поховання № 162), або його відсутністю (поховання № 259). Варіант 3 представлений вудилами із поховань № 101 та № 266 могильника Червона Гірка, поховання № 175 Сухогомольшанського могильника, поховання № 482 Нетайлівського могильника, катакомби № 3 (1948 р.) Верхньосалтівського I-го могильника та катакомби № 126 Дмитрієвського могильника. Псалії вудил третього варіанту у свою чергу відрізняються між собою кількістю рядів «перехватів». Цікавою особливістю вудил із поховання № 101 є комбінований трензель, який складається із гладкого та витого гризла. Аналогічне так зване «строге» вите гризло походить із катакомби № 126 Дмитрієвського могильника, а двоскладові трензелі із витими гризлами були знайдені на Правобережному Цимлянському городищі та Велико-Тарханському могильнику. Причому, в обох випадках трензелі були складовою вудил із цвяхоподібними псаліями та прикрасами у вигляді «перехватів». Орнаментовані вудила, як правило, входили до комплексів із багатим інвентарем. Так, усі перелічені поховання, за виключенням поховання № 259 Нетайлівського могильника, супроводжувалися шаблями та кінським спорядженням. У похованнях № 482 Нетайлівського могильника, № 101 могильника Червона Гірка та № 175 Сухогомольшанського могильника до складу кінського спорядження

входили начільники, що характерно для поховань представників найвищого прошарку воїнів.

Для визначення хронологічних меж побутування орнаментованих вудил із цвяхоподібними псаліями велике значення мають елементи поясної гарнітури та клинкова зброя. Так, вудила варіанту 2 із поховання № 162 могильника Червона Гірка супроводжувалися шаблею з перехрестям із гострими звуженими закінченнями — тип ПаЗ, який А. М. Голубев вважає синхронним типу ІаЗ та ІвЗ — перехрестя з фігурними цибулеподібними та фігурними круглими закінченнями. Останні два варіанти I типу перехрестя О. В. Комар відносить до горизонту I/II (780–800 рр.) салтівських старожитностей. Вудила із поховання № 259 Нетайлівського могильника були знайдені у комплексі із поясними бляшками, які, на думку Н. О. Фоянкової, належать до III етапу типологічного ряду рослинного орнаменту Хозарії групи «лотоса». О. В. Комар подібні бляшки відносить до III горизонту салтівських старожитностей (800–820 рр.). Вудила з псаліями варіанту 3 із поховання № 482 Нетайлівського могильника супроводжувалися поясними бляшками, з котрих найбільш ранню слід віднести до I етапу (за Н. О. Фоянковою) та до II (790–810 рр.) горизонту (за О. В. Комаром). Поясні бляшки і фалари із катакомби № 3 (1948 р.) Верхньосалтівського I могильника та поясні бляшки із катакомби № 126 Дмитрієвського могильника належать до III етапу типологічного ряду рослинного орнаменту (за Н. О. Фоянковою), які подібні за орнаментальним мотивам до елементів поясної гарнітури IV (810–830 рр.) хронологічного горизонту (за О. В. Комаром). У катакомбі № 126 була присутня й шабля з перехрестям із фігурним завершенням. Типологічно близькі шаблі були виявлені у похованні № 101 та 266 могильника Червона Гірка та у похованні № 175 Сухогомольшанського могильника.

Таким чином, розглянуті варіанти вудил з орнаментованими цвяхоподібними псаліями на території лісо степового варіанту салтівської культури датуються 780–830 рр., проте вони побутували й у більш пізній час. Контекст даних знахідок дозволяє стверджувати, що вудила, оздоблені «перехватами» або «шишечками» і рифленням на палях підкреслювали високий статус їх власника.

В. А. Калініченко (Чернівці), С. В. Пивоваров (Київ)

ЕЛЕМЕНТИ УДАРНОЇ ЗБРОЇ З ПОСЕЛЕННЯ VIII—X ст. В РІДКІВЦЯХ

Предмети озброєння — одна із найбільш важливих і яскравих категорій знахідок епохи середньовіччя. Вони є цінним джерелом для дослідження цілої низки питань з минулого населення Центральної та Південно-Східної Європи. Значну колекцію предметів озброєння як ближнього, так і дальнього бою було виявлено під час археологічних досліджень поселення та городища поблизу с. Рідківці у Чернівецькій області. Серед загальної кількості знайдених на пам'ятці предметів озброєння важливою є ударна зброя ближнього бою. Особливої уваги заслуговує кистень, який є рідкісною знахідкою для регіону і представляє цінність для реконструкції місцевої військової культури у VIII—X ст.

Кистень, який був виявлений на Рідківському поселенні архаїчний і складається з 2 частин. Як і більшість кистенів, знайдених на сьогодні в Карпато-Балканському регіоні, екземпляр з Буковини має залізний стрижень овальної в профілі форми, що з одного боку закінчується петлею для ремня і має ромбоподібну форму з отвором посередині, підквадратною перехідною частиною, до якої впиралася ударна частина і розклепаним низу закінченням для фіксації кістяної частини для нанесення удару. Інша частина представлена округлою, пласкою, ударною частиною, яка виготовлена з рогу. Вона дещо пошкоджена у верхній частині, що не дозволяє більш точно виявити її конструктивно-морфологічні параметри, зокрема висоту і діаметр. Характерним є те, що подібної форми кистень виявлений вперше. Про це свідчить верхня петля ромбоподібної форми, а також пласка ударна кістяна частина, яка першопочатково, очевидно, мала іншу форму і доходила до перехідної частини кріплення. Розміри виробу: загальна висота — 8,8 см, загальна ширина виробу — 4,5 см, маса знахідки — 70,2 г. Можна припустити, що ударна кістяна частина знахідки з Рідківців виготовлена з кістки (рогу?) лося.

Відзначимо, що на сьогодні існує декілька типологічно-хронологічних схем для аналізу кистенів, які

ґрунтуються на формі та матеріалі виготовлення. За класифікацією А. Кірпічнікова, кистень з Рідківців відноситься до типу I — кистені яйцеподібної або грушоподібної форми з видовженим отвором, куди вставлявся залізний стрижень з петлею на одному з кінців. За типологією кистенів В. Йотова екземпляр з Рідківців відноситься до типу I — кістяні, які мають сферичну або еліпсоподібну форму та видовжені пропорції, варіант А — з циліндричним поздовжнім отвором по осі, залізним стрижнем та верхньою петлею. Більшу частину кистенів В. Йотов датував другою половиною X — першою половиною XI ст. За класифікаційною схемою А. Криганова знахідка з Рідківців відноситься до типу I — кістяні чи рогові кистені, варіант 3 — із залізним стрижнем та петлею. Дослідник датував їх IX—X ст. Як зазначалося вище, кистень із Рідківців має досить оригінальну форму залізного стрижня, зокрема верхньої ромбоподібної петлі, аналогії якій поки знайти не вдалося. Натомість у більшості частини кистенів наявні інші фігурні типи петель, зокрема найбільш поширені — кругла, овальна чи підквадратна. Більшість кистенів із залізним стрижнем знайдені на території Болгарії, Російської Федерації, Польщі, Сербії, Словаччини тощо. Супровідний матеріал, знайдений на Рідківському поселенні дозволяє датувати кистень у широких межах IX—X ст.

Таким чином, знахідка кистеня з Рідківського поселення є надзвичайно важливою для реконструкції військово-політичної історії регіону в IX—X ст. Вона свідчить про розвинуту військову культуру та наявність у місцевого населення у військовому контингенті легкоозброєних вершників. Окрім того знахідка кистеня дозволяє говорити про присутність кочового субстрату на території поселенської структури. В будь-якому разі подальший детальний аналіз знайденого кистеня дозволить з нових позицій поглянути на історію Середнього Подністров'я та розглянути складні та суперечливі процеси, які відбувалися в Східній Європі у VIII—X ст.

В. І. Квітковський, Г. І. Фінін (Харків)

РЕЛІГІЙНО-СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ ДОМОБУДІВНИЦТВА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В археологічній науці житло традиційно розглядається як важливий об'єкт матеріальної культури. Разом з тим, воно є відображенням релігійних та світоглядних уявлень його господарів. Як зауважив А. К. Байбурін, в традиційних культурах житло виступає в якості репліки зовнішнього світу, зменшеного до розмірів людини.

Релігійно-світоглядний аспект житла виявляється у формі будівлі та у внутрішньому улаштуванні, а безпосереднім його проявом може бути обрядова діяльність. Ритуали пов'язані із домобудівництвом розпочиналися ще на етапі вибору місця для заснування

поселення в цілому та конкретного житла, зокрема. Одними з найбільш розповсюджених у багатьох народів світу, які фіксуються за етнографічними даними, є будівельні жертви. Вони ж можуть бути зафіксовані археологічними методами.

На пам'ятках салтівської культури також були виявлені об'єкти, які можна інтерпретувати як залишки будівельної жертви. Це поховання людей та тварин здійснених у межах житлової зони поселень. Такі об'єкти відомі на багатьох пам'ятках: у Саркелі, на Верхньосалтівському і Мохначанському городищах, на селищах Дмитрієвське, Мохнач-П, Суха Гомільша,

Маяцьке, Нижній Бішкін, П'ятницьке-І, поблизу х. Шпенгарів та станиці Богоявленської. Фіксуються вони й під час розкопок поселень в Криму й на Кавказі. Найбільш часто у подібній ритуальній практиці використовували тварин — коня та собаку.

Після вибору місця житла та відправлення обрядів «умиротворення» духів місцевості, відбувалося його позиціонування у навколишньому середовищі. Оскільки майбутня будівля утворювала замкнений простір, то його внутрішній вимір мав бути впорядкованим певним чином. Він повинен мати правильну форму, тобто майбутній будинок має бути включений у навколишній світ відповідно до певних канонів. За археологічними матеріалами, таке його впорядкування виявляється в обрисах котлованів, які у більшості випадків мають правильну геометричну форму.

В салтівській культурі переважають чотирикутні котловани жител, які відображають світогляд осілого, землеробського населення. Не дивно, що саме така форма є пануючою на лісостепових пам'ятках, населення яких мало високу сільськогосподарську культуру. Окрім них на салтівських поселеннях виявлена значна кількість котлованів жител округлої форми, що, в свою чергу, є проявом традицій кочовиків.

На користь подібного розподілу котлованів жител говорять ще один елемент домобудівництва — опалю-

вальний пристрій. Спорудження певного типу опалювального пристрою притаманне віковій традиції народу, є мало змінюваним з часом, що дозволяє бути цьому сегменту житла етновизначальною ознакою. Так, в третині салтівських жител, переважно прямокутної або квадратної форми котлованів, були виявлені печі в кутах. Такий устрій будівель наближає їх до типових слов'янських жител. В той же час, в круглопланових (юртоподібних) спорудах панівними є відкриті вогнища в центрі. Вірогідно, що подібний устрій будівель наслідує кочове житло — юрту, схема якого є зображення луку зі стрілою, де тятива — Земля, овал лука — Небо, а стріла символізує вогонь. В ньому відобразилася єдність вертикального та горизонтального моделювання простору, де основоположним є ідея сакрального центру. Так, згідно космологічним уявленням хакасів, небо мало вигляд купола юрти, а Полярна зірка називалася «Димовий отвір неба».

Розглянувши житло салтівської культури як релігійно-світоглядний комплекс можна зробити деякі висновки: в межах культури співіснують різні типи жител, які відповідають традиціям кочового та осілого населення, що підтверджує тезу про поліетнічний склад салтівської культури; вірогідно, її носії мали розповсюджену практику обрядових дій пов'язану із домобудівництвом.

В. В. Колода (Харків)

САЛТІВСЬКІ ПЕРСТНІ ІЗ ЗООМОРФНИМИ ТА ОРНІТОМОРФНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

Одним з поширених видів прикрас лісостепового населення салтівської культурно-історичної спільності (середина VIII — середина X ст.) були персні, які виготовлялися з бронзи або срібла та (вкрай рідко) — із золота або заліза. Не зважаючи на значну кількість артефактів даної групи, до цього часу відсутні роботи, присвячені будь-якому їх узагальненню. В кращому випадку, це відбувається в межах публікації із загальним аналізом матеріалів якої-небудь окремої пам'ятки (наприклад: С. О. Плетньова для Дмитрієвського археологічного комплексу або В. С. Аксьонов та В. К. Міхеєв — для Сухогомільшанського могильника). Слід також зазначити загальну проблему: кількість і якість публікацій в археології завжди відстає від накопичення матеріалу, більшість якого просто осідає у звітах (інколи — назавжди). Тому метою нашої роботи є спроба виділення із кількосотенного загалу перснів тієї їх групи, яка несе на собі сюжетні зображення, а також їх систематизація та спроба з'ясування походження і змісту їх сюжетів. Ми вирішили обмежитися територією верхньої течії Сіверського Дінця, що є одним з найбільш вивчених і висвітлених в літературі регіонів лісостепового варіанту салтівської культурно-історичної спільності.

На теперішній час в межах означеної території нам вдалося виявити 22 персні із сюжетними зображеннями. Їх незначна кількість та розмаїття сюжетів поки що не дають змоги поставити питання стилістичної типології цієї групи прикрас. Але дане число об'єктів

(сюжетних зображень), є достатньо припустимим для проведення статистичних побудов і співставлень. Навіть незначна добірка перснів дає змогу попередньо виділити принаймні 5 груп зображень: антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, рослинні та текстові. Ще 3 зображення викликають проблеми з їх інтерпретацією. Дана робота присвячена найбільшій чисельним з означених груп — зооморфній та орнітоморфній, що нараховують 7 та 5 (відповідно) екземплярів, до яких можна умовно додати ще 2 з числа незрозумілих. Виділені нами групи перснів, не зважаючи на свою нечисленність, дають змогу запропонувати попередні короткі висновки, які, звичайно, будуть підтверджуватися, корегуватися або відкидатися в подальшій роботі по темі:

1. Зображення тварин та птахів в цілому відповідають вертикальній системі будови навколишнього світу в уяві багатоетнічного населення Хозарського каганату, і яка дісталася їм у спадок від індоіранського, а в широкому сенсі — індоєвропейського світу: птахи уособлюють небесну сферу, а копитні та хижакі — земну (підземний світ не представлений на перснях).

2. Значна кількість зображень пов'язана із домінуванням тих чи інших істот в своїй сфері (лев / грифон / фантастичний хижак — серед тварин, орел — серед птахів); зображення такого домінантного персонажу певною мірою відображало домінуючу роль господаря такого персня у своєму соціальному оточенні.

3. Частина зображень тварин може бути пояснене їх вагомим господарчим значенням (бик, верблюд). Разом з цим, звернемо увагу, що образ коня, чи сюжети з конем, роль якого була значною для заможних верств суспільства каганату, і зображення яких набули значної популярності на теренах Хазарії, на персях відсутні.

4. Цілком вірогідною видається точка зору щодо впливу ранньоугорського населення (суботивська група пам'яток) на розповсюдження «східних» мотивів у прикладному мистецтві мешканців Хозарського каганату, що проявилось і в персях.

5. Певна кількість зображень могла мати тотемний характер. На це нам вказують зображення сцен двоюбою. Наприклад, на кам'яному блоці з Преслава (Болгарія): біла плеча пішого воїна зображений хижий птах

у геральдичній позі, а за плечем кінного воїна — змія із висунутим язиком. Ще одним прикладом може бути сцена двоюбою на горловині бурдюка, що знайдена поблизу городища Маяки: над плечем воїна-переможця зі списом зображений хижий птах.

6. В цілому, сюжетні зображення на розглянутих персях несуть в більшій мірі сакральне навантаження аніж декоративне. Вони відображають глибокий культурний зв'язок із значною частиною Євразійського світу і несуть на собі культурно-релігійний вплив багатьох часів і народів — від Середземномор'я і Ірану ранньої залізної доби — до синхронних Хозарському каганату територій: тюркомовні племена євразійського степу, лісові фіно-угорські народи, іраномовне населення Середньої Азії, народи Закавказзя і арабського Близького сходу, населення Подунав'я.

В. М. Петегурич (Львів)

РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ГНІЗДО ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВОВА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Археологи виявили у Львові та на його близьких околицях низку доісторичних поселень, які відносяться до майже усіх епох розвитку людського суспільства. Але пам'ятки різних археологічних культур не засвідчують ще послідовну історію міста. Вони не становлять безперервної історичної традиції розвитку, часто пов'язані з прийшлими племенами, між ними немає хронологічної наступності й етнокультурного зв'язку.

Щойно від середини першого тисячоліття відомі поселення, які маємо право назвати прямими попередниками Львова: вони започаткували безперервне заселення території, де з часом виникло місто. Одне з них відкрито 1992 р. під час проведення рятівних археологічних досліджень на ділянці за театром ім. М. Заньковецької, де тепер розміщений ринок «Добробут», на колишньому правому березі р. Полтви. На глибині 4,7–5,2 м досліджено найдавніше відоме нині давньослов'янське житло у Львові. Житло мало майже квадратну у плані форму, розміром 3,4 × 3,7 м, з пічкою-кам'яною у північно-західному куті та каркасно-стовповою конструкцією стін. Воно загинуло у вогні, і його мешканці, врятувавши найцінніші речі, усе ж не встигли забрати три ліпні посудини. Спосіб виготовлення горщиків, форма посудин, профіль їх верхньої частини, а також конструктивні особливості будівлі однозначно дають змогу зарахувати відкриті у Львові житло до пам'яток празької культури давніх слов'ян V/VI—VII ст. н. е.

На підставі багаторічних спостережень зауважено, що давньослов'янські поселення ніколи не були поодинокими, а розміщувалися гніздами. Такі поселення відкрито як у межах сучасного Львова, так і на дальших околицях. Зокрема, у 2014–2015 рр. у центральній частині Львова, на території посаду княжого міста по вул. Веселій, 5, на глибині від 4,0 м до 5,0 м виявлено кілька об'єктів празької культури. Серед них напівземлянка майже квадратної форми з довжиною сторін 3,0 м. У північно-східному куті розміщувалася пічка-кам'янка підковоподібної в плані форми. Зафіксовано також дві невеликі овальної форми ями, заглиблені

в материк. Із заповнення печі житла та з ям походять фрагменти ліпного керамічного посуду VI—VII ст. н. е.

Пам'ятки празької культури відомі також в районі вул. Наукової (ур. Долина) та поблизу підміських сіл Підберізці, Підбірці, Сокільники. Житлові споруди в цих оселях представлені напівземлянками квадратної або прямокутної формизі сторонами від 3,2 м до 4,8 м та глибиною долівки 0,8–1,0 м від денної поверхні. Керамічні вироби в давньослов'янських спорудах та в культурному шарі поселень представлені переважно виготовленими вільноруч горщиками та у меншій кількості ліпними сковорідками. Усі житлові споруди теж мали печі-кам'янки, влаштовані, як правило, у північно-західних кутах будівель. Ці ознаки пов'язують їх з напівземлянками, які виявлено у старій частині Львова поблизу театру ім. М. Заньковецької та по вул. Веселій, 5. За типологічними схемами, розробленими для давньослов'янських керамічних комплексів, до найдавніших зараховуємо житлові споруди, віднайдені в Підберізцях та у Львові за театром ім. М. Заньковецької (V—VI ст. н. е.), інші датуються VI—VII ст. н. е.

На місці двох давньослов'янських поселень у центральній частині Львова, а також біля сучасної вулиці Наукової, виявлено об'єкти райковецької культури VIII—X ст., в яку трансформувалася празька культура і які засвідчують новий послідовний етап заселення території міста. Отже, можемо навіть говорити про львівське гніздо давньослов'янських поселень зі сталими традиціями житлобудування та керамічного виробництва, тривалий поступальний розвиток яких врешті сприяв виникненню міста.

Звичайно, не всі відомі на сьогодні давньослов'янські пам'ятки пов'язані з давнім Львовом, оскільки його територія була значно меншою. Безпосередніх попередників міста можна головним чином вбачати в оселях, розташованих у частинах пізнішого княжого міста (правий берег Полтви, Замкова гора та її підніжжя, Підзамче, Середмістя), тобто на території між Замковою горою і Полтвою.

В. М. Парацій (Бережани)

«ВЕРБІВСЬКИЙ СКАРБ»: ЛОКАЛІЗАЦІЯ, АТРИБУЦІЯ, МУЗЕЄФІКАЦІЯ

Скарби є окремою категорією археологічних артефактів, маючи власні, притаманні тільки їм, особливості (індивідуально виражені причини формування та усвідомленого приховування, специфіка віднаходження та подальшого опрацювання). На думку британських археологів У. Брея і Д. Трампа, скарби: «це набір предметів (монети, бронзові вироби, коштовні метали, рідше кераміка), прихованих у землі чи в іншому недоступному місці».

Їх свого роду предметно-хронологічну класифікацію спробувала окреслити польська дослідниця міжвоєнного часу Божена Стельмаховська. Вона стверджувала (в одній з своїх публікацій): «праісторичні» скарби мають матеріальну цінність для відповідної епохи; пізніше — переважно науковий інтерес; а «ранньоісторичні» — уже й матеріальну та естетичну цінності (адже це, переважно, мистецькі вироби, зокрема з золота й срібла, монети). Дослідниця обґрунтувала й необхідність їх збереження, перш за все, як історичних артефактів, закликаючи передавати в цілості до музеїв.

Цінні археологічні знахідки киево-руського часу (одиночні та у вигляді скарбу) зустрічалися і в населених пунктах власне Бережанського краю (Тернопільщина): с. Вільховець, Лапшин, Вибудів, Гиновичі. Так, у Вибудові знайдено бронзовий нагрудний хрест-енколпійон, у Гиновичах — бронзовий перстень. А в Бережанах, як відзначив львівський археолог Ярослав Пастернак, «різьб'яр Гаврилко під час першої світової війни вкопав дві срібних ковтки...». Можливо, це були знахідки давньоруських колтів — скроневи́х жіночих прикрас.

Але своєрідним шедевром прихованих цінностей епохи Київської Русі, був скарб, знайдений місцевим жителем у с. Вербів, Бережанського району. Так його віднайдення описав львівський палеогеограф та археолог Юрій Полянський: «У 1920-х рр. селянин Ф. Гевко з с. Вербів знайшов під час оранки скарб у глечичку. Він складався із срібного колта, 8 срібник аграфів, 43 срібні колодочки (40 — звичайні, три — орнаментовані коштовним камінням)».

Ярослав Пастернак описує (1932 р.) «Вербівський скарб» як «зразок східної ювелірної техніки», що скла-

дається (згідно вже його опису) «із філігранового чільця, ладанки, ланцюга і 41 бляшок до нашивання на поясі».

Колекція поступила в музей Наукового товариства ім. Шевченка у м. Львові, звідки (у 1940 р.) — до Львівського історичного музею. Ідеї опрацювання скарбу ще в 1930-х рр. (наприклад, польського археолога В. Антоневича) повноцінно втілені так і не були.

Уже в радянський час інформація про скарб потрапила до каталогу Г. Корзухіної; тому всі наступні публікації подаються з посиланням на неї, свідомо уникаючи згадки археологів-попередників.

Більш об'ємніше описує артефакти «Вербівського скарбу» івано-франківський мистецтвознавець Михайло Фіголь:

«1. Ковток-підвіска з тисненим орнаментом у вигляді плетінки, обрамленої каймою з тисненої зерні.

2. Вісім срібних аграфів, круто зігнутих напівкруглою дужкою. На кожній з них — по три ажурні бусинки. Аграфи згруповані по чотири і зв'язані скапним дротиком.

3. Ланцюг срібний із пластинчасторубчастих ланок.

4. Колодочки срібні — 40 штук звичайних і три ускладнені ажурною трикутно тисненою приставкою з вушком на верхку».

«Вербівський скарб» в контексті свідомо прихованих свого часу колекцій ще потребує різноаспектного вивчення. Навіть на рівні «провенансу». Адже, в археологічних каталогах і довідниках радянської періоду «Вербівський скарб» було віднесено до категорії вивезених нацистами зі Львова (правда, чомусь інколи називали 1940 р.). Сприймавши, свого часу, інформацію за істинну, не шукали можливостей ознайомитися з цими знахідками. Але, у вищезгаданій монографії М. Фіголя, окрім чіткого опису та нових світлин, зазначено, що: «Срібні вироби з Вербова» знаходяться у Львівському національному музеї. Хоч, повторимося, передані були до Львівського історичного музею.

Отже: історичні (XI—XIII ст.) та мистецькі артефакти — суть «Вербівський скарб» — повертається (для безпосереднього ознайомлення, вивчення, популяризації).

В. В. Приймак, А. В. Кульоміна (Суми)

ПРО ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ВИВЧЕННЯ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖА

На сучасному етапі дослідження культур ранніх слов'ян V—VIII ст. Дніпровського Лівобережжя набули поширення монографічні праці у вигляді зводів пам'яток, публікації окремих, краще досліджених пам'яток і узагальнюючих праць. Помітно зростає кількість опорних комплексів із досліджених пам'яток, якими оперують дослідники. У зводах (каталогах) вирішуються завдання упорядкування даних про відомі пам'ятки. Локалізація цих та інших подібних

пам'яток на місцевості проходить складно, крім виявлених у останні десятиліття. Але польові дослідження пам'яток ранніх слов'ян розпочалися задовго до виділення колочинської і пенківської культур та старожитностей волинцевського типу (М. О. Макаренком — кремації із Артюхівки й Малих Будок, Д. Я. Самоквасовим — курганів в ур. Стара Цегельня біля Волокитино). Частина матеріалів із колекцій музеїв (Конотопського, Охтирського, Путивльського,

Роменського) уже після виділення названих культур вивчалася Д. Т. Березовцем, А. Т. Сміленко, Е. О. Симоновичем, Ю. В. Кухаренком, О. В. Сухобоковим. Локалізація місць таких знахідок ще більш ускладнена. Несподіванкою стало виявлення одним із авторів в архіві археологічного музею Воронежського університету папки з матеріалами Г. М. Москаленко про пам'ятки Дніпровського Лівобережжя. Папка містить виписки дослідниці із публікацій, як правило, давніх, а також з архівних справ та рисунки речей із колекцій музеїв. До цього вважалося, що інтереси Г. М. Москаленко обмежувалися Подонням. Архів засновниці воронезької археологічної школи містять дані про відомі їй публікації комплексів волинцевського типу, рисунки артефактів із колекцій Броварківського, Гочевського, Зарічненського, Кветунського, Сновського (Седнівського) роменсько-давньоруських археологічних комплексів. Збереглися рисунки посуду із Вирівки поблизу Конотопа. Три ліпні горщики були віднесені нею до волинцевських. Пам'ятки біля м. Вороніж, досліджені І. С. Абрамовим у 1905–1908 рр., вдалося локалізувати на місцевості саме завдяки виявленій у архіві Г. М. Москаленко копії звіту дослідника зі схемами розташування могильників. Одне із урочищ — Кручене Болотце — позначене на сучасній топографічній карті (масштабу в 1 см 500 м). Досі єдиною публікацією про ці об'єкти була стаття І. С. Абрамова у збірці на пошану академіка Д. І. Багалія. Пізніше до цих пам'яток зверталися І. П. Русанова, В. В. Седов, О. П. Моця. Колекції опрацьовували Г. Ф. Соловйова та Є. О. Шинаков (Ермітаж), В. П. Ко-

валенко та О. Є. Черненко (Чернігівський історичний музей). Каталог Попереднього Комітету XIV Археологічного з'їзду в Чернігові має подвійну нумерацію: 507–540 — загальна, а поряд — порядковий опису. Під одним номером можуть бути і кілька предметів. Згрупувавши предмети Каталогу, було отримано данні про комплекси. За його даними виділено комплекси розкопок 1908 р., не документованих звітом. Комплекс № 1. № 507–510 (1–4): кремація, кераміка. Комплекс № 2. Інгумація. № 511–515 (5–7): кераміка, цвяхи (3), череп. Комплекс № 3. Інгумація. № 516–521 (8–11-а): цвях, скляне намисто з позолотою, скроневі кільця і лунниці, череп, металевий перстень. Комплекс № 4. Інгумація. № 522–524 (12–13): цвяхи, черепки, череп (поховання в сидячому положенні). Комплекс № 5. № 525–538 (14–27): черепки, дві скляні намистинки, залізні костиль (цвях), дужки у вигляді букви «П», мідний ланцюжок, залишки тканини, дерев'яної скриньки для прикрас, металевий перстень, мідні круглі неспаяні скроневі кільця (8), низка намиста синього кольору, жовтого прозорого каменю (або бурштину), скляна кругла намистинка з насипу. Комплекс № 6. Кремація. № 539–540 (номери опису І. С. Абрамова в дужках відсутні). Глиняний ліпний горщик (розвал), перепалені кістки. Не виключено, що комплекси № 4 і 5 є одним похованням (або № 5 є кенотафом).

Кремації можуть бути колочинськими чи роменськими, інгумації ж явно давньоруські. Локалізація воронезьких могильників на місцевості дозволяє вирішувати як питання охорони, так і подальшого вивчення.

Г. Є. Свистун (Харків)

ЩОДО ПИТАННЯ ВЗАЄМВПЛИВІВ У ВОЄННІЙ АРХІТЕКТУРІ ТА БУДІВЕЛЬНІЙ СПРАВІ САЛТІВСЬКИХ І РОМЕНСЬКИХ ГОРОДИЩ

Зважаючи на однакові природно-кліматичні фактори, в яких склалася і функціонувала фортифікація у населення роменської археологічної культури і лісостепового варіанту салтівської культурно-історичної спільності, слід проаналізувати можливі паралелі у використанні будівельних матеріалів і застосованих прийомів. Окрім загальноновживаних ґрунту та деревини, мало місце використання більш специфічних: каменю та його штучного замітника цегли. Широке використання рваного пісковика (крейди) та щебеню в конструктивах валів салтівських городищ не є таким для основної маси пам'яток оборонної архітектури роменської культури, а також їх східних сусідів — донських слов'ян. Винятком є Кам'яне городище, що розташоване на правому березі р. Псел. Але воно може бути пояснено сировинною базою, яка була доступною в цьому місці населенню роменської культури: поклади пісковика виходять у підніжжя мисового останця, на якому розташована пам'ятка. До речі, застосування рваного каміння зафіксовано як безпосередньо для оборонних споруд, так і для господарських потреб. У конструкціях валів рване каміння використане, головним чином, як вимосток на рівні підосів насипів. Їх потужність не значна. Скупчення каміння у вигляді

довгих смуг зафіксовано у центральній частині валу на рівні похованого ґрунту, але більшою мірою — по краях насипу. На думку О. В. Сухобокова, такі конструктивні елементи слугували як допоміжні запобіжники від розсування насипів. Дослідник городища пояснює застосування каменю в оборонних спорудах впливом салтівських традицій фортифікаційного будівництва в цьому близькому до відповідного ареалу пам'яток мікрорегіоні.

Та, на нашу думку, слід також узяти до уваги, що пісковик в оборонних спорудах Кам'яного городища використаний почасти в поєднанні з лесоподібним ґрунтом, який вирізняється своєю нестабільністю (просадковістю), що особливо проявляється при зміні зволоженості. Це почасти призводить до деформації або руйнації будівель, які зведені на таких ґрунтах. Саме для досягнення стабільності конструкцій оборонних споруд на таких ділянках з ґрунтом підвищеної рухливості, яким є лес, вочевидь, були застосовані вимостки зі рваного пісковика.

До речі, ще один приклад використання рваного пісковика та щебеню зафіксовано В. В. Колодою в тілі валу Мохначанського городища, яку дослідник відніс до роменського будівельного періоду. Але і в цьому

випадку використання каменю має значні відмінності від технологій його застосування населенням салтівської культурно-історичної спільності. Як і у випадку з Кам'яним городищем, пісковик знайшов своє місце в конструктивах лише внаслідок його доступності: чи зі старих ліній оборони салтівського часу, чи з покладів на схилах городищенського мису. Більше того, як зазначив М. П. Кучера, це взагалі не характерно для слов'ян півдня Східної Європи.

У той же час В. В. Колода звертає увагу на наявність кам'яного панцира по зовнішньому схилу насипу валу й пов'язані з ним три скупчення каменів. Аналогічні панцирі простежені в городищах Подгорці, Ломачинці, Крилос (столиця Галицько-Волинського князівства) і Грозинці. Але навіть у південно-західному регіоні східнослов'янського світу з його багатими традиціями кам'яної архітектури та наявністю відповідної сировини ці городища є винятками. У той же час наявність багаточисельних «опорних баз», які є своєрідною сполучною ланкою між четвертою лінією оборони Мох-

начанського городища і спорудженими раніше салтівськими супроводжуваними в'їзд захисними спорудами, зовсім не відомі у слов'ян Східної Європи. З усього вище викладеного В. В. Колода робить висновок, що під час створення поперечної оборонної лінії серед її будівельників були майстри, знайомі із салтівськими будівельними традиціями. А це, в свою чергу, може свідчити не лише про співіснування слов'ян, алан і різних тюркомовних степових народів на конкретних пам'ятках, але й про подальшу долю населення Хозарського каганату після зникнення цієї держави як самостійної одиниці з політичної карти Євразії.

На разі, проаналізувавши застосовані будівельні прийоми та матеріали населенням роменської археологічної культури та салтівської культурно-історичної спільності, можемо зробити висновок, що кожна із цих спільнот зберегла свої будівельні і архітектурні традиції, а поодинокі збіги пояснюються доступністю сировинної бази, за якої, тим не менш, технологічні аспекти і будівельні цілі залишилися відмінними.

М. С. Сергєєва (Київ)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДЕРЕВА: РЕЗУЛЬТАТИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Протягом 2016–2020 рр. тривали дослідження археологічного дерева та деревного вугілля. Методика ідентифікації дерева звичайна: аналіз мікроструктури деревини по трьох розрізах. Переважно вивчалось дерево зі слов'яно-руських пам'яток з території Середнього Подніпров'я, досліджених експедиціями ІА НАН України. Також вивчалися матеріали з Тернопільської обл. Як матеріал досліджень переважало деревне вугілля та обвуглені рештки дерев'яних артефактів.

Увагу приділено як дереву і вугіллю з нових розкопок, так і фондovým матеріалам: дерев'яні вироби з розкопок Михайлівського монастиря у 1997—1998 р. (кер. Г. Ю. Івакін), вугілля з Шестовиці (дослідження 1999 р. і 2002—2012 р., кер. В. П. Коваленко, О. П. Моця, Ю. М. Ситий), посудина з давньоруського городища-святилища Крутилів I, Тернопільської обл. (2000 р., кер. М. О. Ягодінська).

Результати проведених досліджень такі:

1. Розширення бази даних щодо археологічного дерева (артефакти, вугілля). У всіх випадках ідентифіковано деревину, яка належить місцевим породам. Нові матеріали (як і попередні) продемонстрували перевагу серед деревного вугілля дубу і сосни. Сосна переважає в ареалі свого виростання, що пов'язане з провідною роллю цієї деревини як будівельного матеріалу, який, через свої габарити, зберігається краще. Інші виявлені види: тополя /осика (третя позиція), клен, ясен, береза, в'яз. Поодинокі екземпляри вугілля — ліщина, верба, липа і горобина. Уперше в'яз в антропогенному контексті виявлено на Правобережжі Дніпра (Вишгород, Ходосівка-Рославське). Попередніми дослідженнями матеріалів пам'яток пізньоримського і слов'яно-руського часів деревину в'язу виявлено переважно на лівобережжі Дніпра, де вона була складовою сировинної бази для місцевого господарства. Перше виявлення вугілля в'язу

у печі (Ширяєве, Сумська обл.) дозволяє включити це дерево до складу паливної бази. У всіх попередніх випадках в'язове вугілля виявлене поза контекстом використання.

2. Підтвердження і розширення попередніх даних щодо складу ділової деревини у різних галузях деревообробки: переважання сосни та дубу як матеріалу габаритної продукції (будівельні рештки, поховальні конструкції тощо), клен, як головна деревина для виготовлення посуду (Київ, Михайлівський монастир і Крутилів I Тернопільської обл.). Дещо несподіваним є виявлення держаків стріл з клену і ясеню (Київ, Михайлівський монастир, дослідження 1998 р.) — ці породи використовували з зазначеною метою лише в окремих випадках. З'явилися нові дані для узагальнюючих висновків щодо паливної бази слов'яно-руського населення регіону. Загалом засвідчено переважання дубу і сосни. Разом з цим використовувалися інші породи дерева (тополя /осика, клен, в'яз та ін.). Береза, яка стає одним з основних видів палива в етнографічній сучасності (етнографічні матеріали) і виявлена у печі будівлі XVIII ст. (дослідження у Києві), судячи з проаналізованих матеріалів, посідає незначне місце у слов'яно-руські часи, виявлена спорадично. Зазначена ситуація дозволяє поставити питання для подальших досліджень щодо її причин (природного або технічного характеру).

3. Переглянуте ставлення до деяких видів артефактів, дотепер позбавлених уваги дослідників, зокрема відходів деревообробного виробництва (тріски, обрубки дерева та ін.). На матеріалах з Ходосівки — Рославського і Шестовиці уперше виявлено їхні додаткові можливості як джерела з деревообробних технологій: деякі принципи відбору деревини (виявлення частин дерева, які не йшли в роботу), виявлення слідів різних знарядь на відходах

деревини: сокира, тесло, в одному випадку (гілка з Ходосівки-Рославського — дрібна пилка).

Загалом проаналізований матеріал є ще одним кроком у поповненні існуючої бази даних з археоло-

гічної деревини — ділової і палива, виявленої на території України. Він також продемонстрував нові можливості археологічної деревини як джерела вивчення деревообробки (вивчення відходів виробництва).

Н. Я. Стеблій, П. М. Довгань (Львів)

ЛІТОПИСНИЙ БУЖСЬК: ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ (ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ)

Літописне місто Бужськ вперше згадано у Літописі Руському під 1098 р. На території сучасного Буська є залишки чотирьох давніх городищ, які разом утворюють Буський археологічний комплекс.

Виникненню поселення, а згодом і міста, сприяла сама топографія місцевості. Воно розташоване на невисокому плато, яке плавно понижується з півночі на південь над навколишньою рівниною і є зручним для оборони. Крім цього, тут добре розвинена гідросітка — через місто колись протікало п'ять повноводних річок, серед яких визначальне місце належить Західному Бугу.

Давній Бужськ ще у 30-х рр. XX ст. привернув увагу дослідників. Вагомий внесок у його вивчення зробили Л. Чачковський, П. Раппопорт, В. Петегрич, О. Корчинський і М. Филипчук.

Із 2000 р. Буський археологічний комплекс вивчає експедиція ІА ЛНУ ім. Івана Франка. Нагромаджена джерельна база дозволяє говорити про те, що літописне місто за час свого історичного розвитку мало свої особливості.

Культурно-історичні процеси на його території розпочалися ще у пізньому палеоліті (свідерська культура).

У неоліті тут проживали носії культури лінійно-стрічкової кераміки, а в енеоліті — волинсько-люблінської, пізньотрипільської, маліцької, кулястих амфор. Бронзовий вік репрезентують старожитності городцько-здовбицької та тшінецької культур, а ранньозалізний- висоцької та лежницької групи культури ранньоскіфського часу.

У пізньоримський час на території майбутнього міста побутувало черняхівське населення. Відкритим залишається питання про один керамічний комплекс, який найімовірніше, належав до окресленого часу, але абсолютно вирізняється морфологічними особливостями.

Першопочатки міста не вкладаються у жодну із офіційних на сьогодні схем виникнення такого типу поселень. Для Бужська імпульсом до цього процесу послужило поселення другої половини VI ст. на Малому городищі. Пам'ятка розташована при впадінні Полтави до Західного Бугу. На цьому, без сумнів, са-

кральному місці, був культовий центр якогось слов'янського бога; при ньому й виникло поселення (як у випадку з Пліснеським городищем), яке започаткувало майбутнє місто.

У VIII ст. на південь від Малого городища виникло поселення на згаданому плато. У середині X ст. тут спорудили перші фортифікації — вал і рів, які власне і змінили статус поселення на городище — центр літописних бужан.

Наприкінці X ст. Бужськ став удвоє більшим за площею; збудовано другу, масштабнішу, лінію оборони. Однак, після походу Володимира Великого на Червенські міста Бужськ і бужанські землі увійшли до складу Київської держави.

У такій ситуації Бужськ знову не вкладається у класичну формулу давньоруського міста: дитинець—посад—окольний город. Коли у 1110 р. сюди прийшов перший (відомий) руський князь Давид Ігоревич, то місця для його палацу не знайшлося — його збудували за 1,5 км від Бужська, що й стало його першим укріпленням-супутником.

У середині XII ст. у Бужську збудували першу християнську церкву — поза межами основних міських укріплень. Напрошується думка, що таки на місці колишнього поганського святилища.

Ще одна особливість в історичному розвитку Бужська пов'язана із XVII ст. У 1655 р. під час походу Б. Хмельницького на Львів тоді знову добре укріплене місто у чергове було спалене дотла. Після цього катаклізму Бужськ відродився не на «старій, літописній» території, а поруч, трохи північніше. «Стару» ж колись укріплену частину міста почали забудовувати щойно у першій половині XIX ст. На кадастрових австрійських картах це позначилося так: відроджена частина Буська на площі Ринок — це старе місто, а «літописна» — нове місто.

Найприкметнішою ж особливістю історичного розвитку літописного міста є те, що єдиний культурно-історичний безперервний процес на його території почався ще 12 тисяч років тому у пізньому палеоліті і триває до наших днів, що є унікальним явищем.

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА ВІЗАНТИИ

Д. Ю. Алядінова (Київ)

ХРОНОЛОГІЯ ТА ПИТАННЯ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ КЕРАМІКИ ГРУПИ ТАК ЗВАНИХ «ТОВСТОСТІННИХ ЧАШ З БІХРОМНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ» У РАНЬООСМАНСЬКОМУ КРИМУ

Дослідження матеріальної культури Криму і Північного Причорномор'я загалом за часів пізнього середньовіччя та раннього модерну почалося відносно нещодавно. Суттєві зміни стали помітні протягом останніх десятиліть, коли до наукового обігу поступово вводилися писемні та археологічні джерела часів турецької присутності в регіоні. Проте досі серйозною проблемою залишається розробка детальної хронології археологічного матеріалу Криму періоду османського панування та виявлення в його складові надійних хронологічних індикаторів. Гончарна кераміка є найбільш масовою категорією археологічних артефактів, що яскраво ілюструє зміни в сфері матеріальної культури і може претендувати на роль їх головного індикатору.

Після завершення наприкінці 1475 р. вдалої для Оттоманської Порти військової кампанії ув Криму, усі колишні генуезькі володіння і землі князівства Феодоро перейшли безпосередньо до османів. Безперечно, новий статус цих територій і передуючі трагічні події відбилися на матеріальній культурі мешканців і, перш за все, у керамічному комплексі. Все це спричинило кризу місцевого гончарного виробництва і поступовий вихід з ужитку популярного барвистого столового посуду «каффинського стилю». Ці яскраві вироби задовольняли потреби не тільки місцевого населення, а й широко імпортувалися за межі півострова. Слід зазначити, що в дотурецький період кількість ввезених полив'яних виробів у середньому не перевищувала 5–8 %. У перші десятиліття після османського завоювання частка імпорту полив'яних виробів значно збільшується. Ці зміни яскраво відображаються в матеріалах з надійно датованих об'єктів кінця XV — початку XVII ст. різних археологічних пам'яток Криму.

Не дивлячись на те, що згідно інформації писемних джерел, виробництво кераміки в османський період на півострові тривало, воно не здатне було задоволь-

няти існуючий попит. За матеріалами переписів першої половини XVII ст. більшість населених пунктів Південного Криму XIV—XV ст. продовжили існувати, тож потреба в гончарних виробах серед місцевого населення мала залишатися досить високою. Через це дефіцит серед столового посуду заповнює імпортна продукція — кераміка групи «товстостінних чаш з біхромним забарвленням», прикрашена у стилі, характерному для «Polychrome (green and brown) sgraffitowares» кінця XV—XVI ст. Егейського і Мармуроморського регіонів. Кількість цих виробів на пам'ятках ранньоосманського Криму вражає і становить близько 40–50 % від усієї маси полив'яного посуду. Більш того на неї припадає до 90 % імпорту столового посуду взагалі. Викладені обставини наводять на думку, що вироби цієї групи, ймовірно, були досить дешевими і призначалися для задоволення широкого попиту, чим пояснюється їх масовість на звалищах Алушти і Судака та в житлово-господарських комплексах Партеніту.

Аналіз археологічних комплексів Кримського півострова дозволяє визначити побутування кераміки групи «товстостінних чаш з біхромним забарвленням» з останньої чверті XV і принаймні до початку XVII ст. Зникнення ж цих виробів певно пов'язане з нарощуванням виготовлення дешевшого полив'яного посуду в самому Криму. Дослідники фіксують переважання місцевої глазурованої кераміки над імпортом ближче до XVII ст. А з другої половини XVII — початку XVIII ст. відзначаються чисельні знахідки кримської полив'яної продукції за межами півострова.

Таким чином, кераміка групи «товстостінних чаш з біхромним забарвленням» відбиває ранній етап османської присутності в регіоні і може слугувати непоганим хроноіндикатором при датуванні археологічних комплексів. Проте слід зазначити, що досі не встановлено місце виробництва цього посуду і ми погано уявляємо собі ареал його розповсюдження за межами Криму.

Б. М. Боднарюк (Чернівці)

ВІЗАНТІЙСЬКЕ МІСІОНЕРСТВО IX—X ст. ЯК КУЛЬТУРРЕГЕРСЬКА ДОМІНАНТА НА ТЕРЕНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Аналіз феномену візантійського місіонерства дозволяє констатувати: його стрижнева ідеологема від самого початку ґрунтувалася на проголошеному церковними отцями-«фундаторами» та «організаторами» переконанні, що ромейська імперія є «виправданим спадкоємцем» давньоримського екуменізму. Разом з тим, візантійська цивілізація доволі тривалий час — протягом IX—XI ст. — мала на європейських обширах від Венеції до Новгороду відчутний духовно-культурний вплив, дипломатичний авторитет і релігійно-політичну вагу. В цю саму епоху латинський Захід, просякнутий васально-ленними відносинами й системою сюзеренітетів лише починав боротьбу за централізацію та створення державних владних інституцій. Отже, на відміну від католицького Заходу, православний Схід вже демонстрував усталену цивілізаційну єдність, яка дозволила Візантії вдало реалізувати стратегічну мету — ввести навколишні (сусідні) держави та етноси в коло власних геополітичних інтересів.

З другого боку, віра ромеїв у те, що їхня держава є сакралізованим відображенням «небесної імперії» (в межах елліністичної теорії «божественної монархії»), виправдовувала потужний імперський «універсалізм» й одночасно змушувала владу забезпечувати навколо своїх кордонів союзників, які мали різного роду зв'язки з Константинополем, дипломатичними «моделями» співпраці, світоглядними пріоритетами, релігійно-етичними орієнтирами, «структурами» і «формами» політичного устрою, близькими до старої римської «foederatio». Далеко не остання (а зазвичай — пріоритетна) роль у такому всеохопному міждержавному єднанні відводилась культурі з її органічною перспективною багатомірністю. Саме в такому сутнісному ракурсі й культуртрегерському контексті доцільно розглядати і осмислювати (зі створенням відповідних інтерпретаційних концептів) візантійську місіонерську практику IX—X ст. на теренах Центрально-Східної Європи.

Місіонерство Східної Римської імперії стало прогнозованим втіленням ідеологічних та духовно-куль-

турних тенденцій, що почали реалізовуватися в руслі неприхованої зовнішньополітичної експансії Візантії, яка відчутно активізувалася після остаточного завершення доби іконоборства. Спекулюючи на слабкості каролінгського Заходу, слабкості, яка після смерті імператора франків Карла Великого — на тлі постійних міжусобиць й феодалних чвар — трансформувалась у тотальний децентралізаторський процес, ромейська держава організувала через місіонерсько-проповідницькі центри, особливо — в період правління амбітного Константинопольського патріарха Фотія, широкі культуртрегерські заходи, комплексно орієнтовані на зміцнення авторитету василевса, поширення православної релігійної доктрини (віровчення), а також — спрямовані на посилення економічної влади та дипломатичної присутності в тих центральних й східних регіонах Європи, де імператорська влада мала політичні чи мілітарні перспективи.

Необхідно підкреслити, що на цих територіях місцеві (локальні) суспільні, економічні та культурні інтереси автохтонів у другій половині IX—X ст. об'єктивно вимагали переходу останніх до нового історичного етапу розвитку — на християнській, осілій, унітарній основі. Як наслідок, візантійська місіонерська діяльність у X ст. остаточно набула апостолізованих рис й значною мірою супроводжувалась започаткуванням серед населення традицій тяжіння до розкоші, пишноти, зведення величних та помпезних архітектурних споруд. Крім того, до початку епохи Хрестових походів, перебуваючи у постійній цивілізаційній конкуренції з Римським папством, візантійське місіонерство в якості ефективного, результативного «синтезу» імперської політики, культури і релігії (Дмитрій Оболенський назвав його «візантійським коммонуелсом»), на межі двох тисячоліть спромоглося «ромеїзувати» (шляхом «експорту» ключових ціннісних архетипів) низку держав, які утворилися й розвинулися на землях пізньоантичного Барбарікуму. Серед них у першу чергу можна згадати Болгарію, Моравію та Київську Русь.

Н. Н. Болгов (Белгород)

ВІЗАНТИЙСЬКИЙ МОНАСТЫРЬ МАРДА НА ГОРЕ МАСАДА

В истории и топографии Палестины важное место занимает гора Масада, расположенная на южном краю Иудейской пустыни, между Эйн-Геди и Эйн-Бокеком. Ныне попасть на памятник можно либо по трассе 90 с севера, а далее на фуникулере, либо через Арад с юго-запада, по римской насыпи. Высота горы над уровнем

Мертвого моря — около 400 м. Обрывистые склоны делают гору неприступной.

Масада известна, главным образом, своей героической обороной времен Иудейской войны I в. Однако, такое уединенное и труднодоступное место не могло не попасть на глаза основателям христианских монастырей в IV в.

Как пишет Кирилл Скифопольский в «Житии Евфимия», незадолго до основания своего главного монастыря в 428 г., он ушел в пустыню Руву с учеником Дометианом. Они поселились на горе Марда (Масада), став питаться, собирая травы и занимаясь земледелием. Также там они выстроили церковь с алтарем, а затем удалились севернее, в пещеры пустыни Зиф, между Аристовулиадой и Капарварихой (на линии Хеврон — Эн-Геди).

По всей видимости, с того же времени близ церкви на Масаде появляется монашеское поселение. В это время многие небольшие группы монахов искали место, где можно было бы обосноваться на Святой земле. Масада оказалась идеальным местом для этого — удаленным и изолированным, имело пещеры и руины для пристанища.

В конце XIX в. М.-Ж. Лагранж предложил считать византийские руины Масады лаврой Марда. Ту же точку зрения приняли Ф.-М. Абель, А. Фестюжьер, Д. Читти, Й. Хиршфельд.

Далеко не вся весьма обширная территория верхнего плато в пределах стен (600 м с севера на юг, 200 м с запада на восток) была освоена в византийское время. Комплекс византийской церкви был раскопан в северо-западной части плато недалеко от центра. Отдельные византийские монашеские кельи найдены в юго-западной части. Наконец, византийскому времени принадлежат западные ворота на плато у римской насыпи.

За некоторое время до появления монахов Масада пережила землетрясение, и многие здания были разрушены. Византийская церковь была построена среди руин гарнизонного комплекса и Западного дворца. Монахи жили в маленьких кельях, которые они строили себе сами из камня и щебня от построек эпохи Ирода. На стенах крепости византийские монахи оставили многочисленные кресты.

Большинство византийских строений Масады достаточно примитивны, но церковь — впечатляющий памятник. Первоначально раскопками был открыт длинный неф с округлой апсидой и изогнутым окном. Крупные камни стен нефа были оштукатурены, с вставками из маленьких камешков и кусочков керамики. В углу нефа были найдены фрагменты цветной мозаики. Но сохранность мозаик и пола была плохая.

Внутри нефа у северной стены были найдены остатки комнат. Одна из них была определенно жилой, с остатками полок (для вещей и посуды). Рядом находилась другая комната с цветным мозаичным полом. Цвета прекрасно сохранились. Набор из 16 кругов симметрично вписан в декоративную прямоугольную рамку; в каждом круге — цветы, фрукты и растения. Один круг соединялся с корзиной, наполненной яйцами, другая корзина была увенчана крестом. По этим изображениям Йигаль Ядин, ведший раскопки в середине 50-х гг., датировал памятник V в.

Видимо, в VI в. монашеское поселение в Масаде стало лаврой. В конце VI в. она была описана Иоанном Мосхом: «Недалеко от Мертвого моря есть весьма высокая гора Марес, на которой живут отшельники. У них был огород в 6 миллиардах у подошвы горы, на берегу Мертвого моря, и они держали там наемного огородника. Всякий раз, когда отшельники хотели послать к огороднику за овощами, они взнуздывали осла и говорили ему: „Ступай вниз к огороднику и возвращайся с овощами“. Осел же один отправлялся к огороду, вставал у ворот и лягал в них. Огородник же тотчас, навьючив осла овощами, отпускал его прочь с поклажей. Изо дня в день можно было видеть осла, шедшего вниз и вверх по склону и служившего лишь старцам, не повинувшись никому другому» (Prat. 158).

Лавра существовала до VII в. В дальнейшем Масада была оставлена и никогда более не заселялась.

А. М. Болгова (Белгород)

РИТОРИКА И СОФИСТИКА В ВИЗАНТИИ VI в.: К СПЕЦИФИКЕ ПОНЯТИЙ

Понятия «риторика» и «софистика» в Ранней Византии при кажущейся синонимичности нуждаются в уточнении.

Риторика как синоним ораторского искусства — неотъемлемая часть общественной жизни в греческом полисе. В софистике середины V в. до н. э. в Афинах (Протагор, Горгий) нашла риторическое (публично репрезентируемое) выражение философия. Древнеклассическая софистика называется *первой*.

Следующая за ней «вторая софистика» обязана термином Филострату (VS 481) и обычно применяется к греческой софистической словесности середины I — середины III вв. (Дион Хризостом, Элий Аристинд, Лукиан, семья Филостратов). Она изображала

известные события и типичные ситуации прошлого, т. е. носила антикварный характер.

Либаний и плеяда авторов второй половины IV в. (Фемистий, Гимерий, Юлиан Император, Проэрсий, Синезий) — это «третья софистика» (термин Л. Перно, 1993 г.). Эти речи имели как общественный, так и частный характер, а также активно использовались для преподавания в риторических школах.

Риторы конца V—VI вв. (Прокопий и Хорикий Газские) могут быть названы представителями «четвертой софистики». Это были уже христиане, но писали они всецело в духе классической традиции.

Теоретические основы «третьей» и «четвертой» софистики были заложены Менандром Ритором (III в.).

В позднеантичных источниках зачастую используется термин «софисты» в значении «риторы». Но обычно риторами именовались в то время преподаватели риторики, не занимавшиеся генерированием идей, а просто воспроизводившие учебный материал. Софисты же занимались также и теорией риторики с элементами теоретического (философского) осмысления.

Кроме того, софистами именовались официальные ораторы города, получавшие жалованье и добившиеся успехов на профессиональном поприще и игравшие заметную роль в жизни своего города, провинции или всей империи.

Иногда подчеркивается способность софистов произносить импровизированные речи, тогда как риторы могли читать только «по написанному» тексту.

Э. Амато подчеркивает, что термин «ритор» в V—VI вв. обозначает, по-прежнему, профессора (преподавателя) риторики. Прокопий и Хорикий пользовались значительным авторитетом в Газе и за ее пределами как преподаватели, и как публичные и официальные ораторы (σοφιστής). Это демонстрируют панегирики Прокопия и различные речи Прокопия и Хорикия (декламации, этопеи, экфрасисы), читанные в их родном городе и в других местах по случаю публичных и частных празднеств или для освещения произведений искусства. Муниципальная и провинциальная общественность, которая в большом количестве присутствовала на публичном чтении (рецитации) этих речей, с восхищением и настойчивостью требовала, чтобы их

копии тиражировались и распространялись за пределы Газы, дабы с ними познакомилась широкая публика.

Сохранилось немало сочинений Прокопия и Хорикия, которые называются в современной науке «риторическо-софистическими». Риторическими они именуются потому, что на них учились риторике в Газской школе, а софистическими потому, что с ними выступали публично, зачастую импровизационно, эти же профессора риторики, но в качестве официальных софистов города.

М. Хит и Р. Кривиоре считают, что в Поздней античности термины *ρήτωρ* и *σοφιστής* были также связаны с различными образовательными путями в освоении риторики: первый был короче и нацелен преимущественно на ораторский эффект, второй был длиннее и основан на традициях.

Также имел место относительный риск путаницы между философами и софистами. В этот период обозначение того или иного термина из этих двух зависело от контекста; часто это могло обозначать просто «мудрый человек». Однако, философ был в целом престижнее софиста (и, тем более, ритора). Например, Фемистий был и философом, и ритором, но в большинстве контекстов он был бы недоволен, если бы его назвали софистом.

Итак, ритор и софист занимались почти одним и тем же делом, но софист — более глубоко и был связан с публичными репрезентациями. В труде софиста сохранялась также древняя «примесь» философии.

А. М. Домановський (Харків)

ЕТАПИ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ ВІЗАНТІЇ У ТАВРИЦІ (IV—XII ст.)

Військова політика Візантійської імперії у Тавриці пройшла кілька етапів, зміна яких була обумовлена еволюцією варварської периферії регіону. Перший припадає на останню чверть III — початок VI ст., коли відбулось поступове закріплення влади Візантії над низкою античних центрів Кримського півострова, що вимагало від імперії облаштування тут надійної системи захисту своїх володінь. В цей час до імперської оборонної системи в Криму було включено готів й аланів, стосунки з якими стихійно набули характеру союзницьких, однак без усталеного їх закріплення й офіційного оформлення. Варвари зазнали потужного візантійського культурного впливу, серед них активно поширилось християнство. На другому етапі, у середині VI — на початку VII ст. вони остаточно перетворились на федератів імперії, і водночас фактично завершилась їхня християнізація. Це призвело до культурного зближення варварських етносів з провінційними ромеями.

Третій етап візантійської політики щодо Південно-Західного Криму припадає на VIII — першу третину IX ст. В цей час, ймовірно, було здійснено спробу

створити у регіоні певну прикордонну адміністративно-територіальну одиницю на чолі з киром Готії. Можливо, саме відповіддю на це стало захоплення хазарами Доросу, Ескі-Кермена і Каламіти. Ймовірно, спроба зазнала поразки зокрема й через незавершеність процесу візантинізації місцевого населення. Достатньо згадати, з якою легкістю, за свідченням Житія Іоанна Готського, кир, архонти і народ перекинулись на бік хазарів.

Четвертий етап, який охоплює середину IX — середину XI ст., позначений перетворенням раніше напівпідконтрольного імперії гірського регіону Південно-Західної Таврики на звичайну частину імперії у складі феми Херсон. Можливо, про збереження певних елементів її специфіки свідчить відмова від назви феми Кліматів і, ймовірно, від розміщення її центру в гірському Криму на користь більш надійної дислокації стратиґа у Херсоні та, відповідно, обрання назви феми Херсон. Можна припустити, що створення феми з центром, приміром, у Доросі, було пов'язане з низкою логістичних складнощів і потенційних проблем, зокрема й у стосунках з місцевими

мешканцями. Це могло позбавити імперію можливості відповідного маневру у випадку їхньої нелояльності. Отже, вибір Херсона в якості резиденції стратега і виділення згодом, не пізніше другої половини X ст., турми Готії в якості окремої військово-адміністративної одиниці, був за таких умов доволі зваженим кроком.

Створена таким чином система виявилась цілком ефективною, дозволяючи Візантії вирішувати в цей час ті самі військово-стратегічні задачі, що й раніше — захист міських центрів південного узбережжя від степових кочовиків. Гірська Південно-Західна Таврика, перетворена на турму Готії у складі феми Херсон, дієво виконувала у такій захисній системі ті ж функції, що й країна готів Дорі у VI ст. Зміни ж, яких зазнавала ця система — виділення фем Боспор і Сугдея в останній третині X ст. — були обумовлені тимчасовими тактичними потребами реагування на зміни зовнішньополітичної обстановки і розукрупнення збройних

формувань з метою запобігання надмірній концентрації військової влади.

Останньою формою військової присутності у Криму став катепанат, який виник між 1059–1066 рр. шляхом об'єднання усіх візантійських володінь на Кримському півострові, що можна вважати п'ятим етапом військової політики імперії в регіоні. Створення катепанату, вочевидь, було спричинене зовнішньою загрозою з боку половців, які саме з'явилися у степовому Криму. В цей час, впродовж XI—XIII ст. у Готії зводиться кілька нових укріплень, найважливішими з яких є Сюрень і Чуфут-Кале, тоді як інші фортеці — Ескі-Кермен, Бакла, Тепе-Кермен — перетворюються на малі міста зі щільною міською забудовою. Катепанат у цей час намагається реалізувати традиційні стратегічні прагнення Візантії у регіоні — захист міст узбережжя, передусім Херсона, від зовнішньої загрози шляхом забезпечення контролю над фортецями гірського Криму.

М. Ю. Лопатина (Белгород)

«ДИАЛОГ» КАК ФОРМА ХРИСТИАНСКОЙ АДАПТАЦИИ НЕОПЛАТОНИЗМА В ГАЗЕ ПАЛЕСТИНСКОЙ В КОНЦЕ V ВЕКА

Интеллектуальная жизнь в Газе Палестинской в конце V и на рубеже V—VI вв. служила фоном не только для хорошо известных риторических произведений, но и для христианских философско-богословских сочинений о сотворении и вечности мира. Они подразделяются на два вида: философско-богословские диалоги (Эней, Захария) и катены, комментарии на Священное Писание (Прокопий Газский). Диалог, как одна из разновидностей литературной формы в поздней античности, заслуживает более детального рассмотрения, так как именно газские авторы конца V в. завершили тысячелетнюю традицию классического античного диалога.

В середине 480-х гг. Эней Газский создал диалог «Феофраст», в котором вымышленные герои восхваляли философа Гиерокла и созданную им интеллектуальную среду. Одновременно с этим, они выступали против некоторых неоплатонических идей, которые он отстаивал. Феофраст, главный герой сочинения, стремится доказать жизнеспособность христианских представлений о воскресении, вступая в контакт с неоплатоническими идеями, противоречащими христианскому учению, и отвергает их.

Диалог Захарии Схоластика «Аммоний» в некоторых местах зависит от Энея, хотя два сочинения имеют разные акценты. По мнению автора, излагаемого устами его персонажей, необходимо лишить неоплатонизм притязаний на универсальную ценность, не отрицая его стремлений на истину в целом.

Одной из наиболее актуальных в конце V в. тем стал спор о вечности или сотворенности мира. Здесь

прошел водораздел между неоплатониками и христианами. И хотя мыслители Газы защищают христианскую концепцию о творении от аргументов в пользу вечности мира в неоплатонизме, каждый из них делает это по-своему. В отличие от Захарии, Эней включает в произведение лишь несколько ссылок на Библию и практически не упоминает напрямую о христианских идеях. Вместо этого он защищает христианские положения, используя внеконфессиональные аргументы, которые связывают александрийских языческих и христианских интеллектуалов Газы. Также отметим, что Захария Схоластик упрекает философов, которые утверждали о вечности мира, в противовес энеевскому Феофрасту, который придерживается более уважительного тона в критике представлений языческих неоплатоников.

Обращение «язычника» является кульминационным моментом обоих нарративов. Эней предлагает «новый» тип литературного жанра, который демонстрирует необходимость придерживаться христианства с помощью рациональных и интеллектуальных средств через неоплатонизм. Его труд отражает интеллектуальное мастерство, характерное для культурной среды, в которой мощные софистические, философские и антихалкидонские христианские интеллектуальные влияния взаимодействовали друг с другом. Философ прибегает к языческой пайдейе, используя неоплатонические идеи в совокупности с метафорами и цитатами, которые были популярны среди интеллектуалов Школы риторики того времени. Таким образом, автор обращает неоплатонизм против

самих же неоплатоников. Вместе с непосредственным признанием дружбы между всеми персонажами диалога, твердая приверженность Феофраста ключевым посылам и компонентам неоплатонизма указывает на более широкую культуру, где неоплатонизм и христианство могли сосуществовать мирно и конструктивно. Это сосуществование отчасти объясняется использованием Энеем формы диалога, которая позволяет творчески сочетать различные взгляды и в какой-то степени предлагает читателю выбирать любую точку зрения.

В. В. Майко (Симферополь)

К ВОПРОСУ О ПОСЕЛЕНИЯХ ГОНЧАРОВ ЮГО-ВОСТОЧНОГО КРЫМА VIII—IX вв.

Одной из отличительных особенностей провинциально-византийской салтово-маяцкой культуры средневековой Таврики VIII—IX вв. является высокий уровень развития виноградарства и виноделия, способствовавший изготовлению винной тары, которое носило товарный характер. Обилие местных амфор с мелко-зональным рифлением (далее МЗР) и причерноморского типа (далее ПТ) являются наиболее часто встречаемой категорией археологического материала при раскопках памятников этой культуры. Печи по их производству давно и надежно локализованы, а некоторые крупные центры, такие как Чобан-Куле и Канакская балка, раскопаны и опубликованы.

Сказанное справедливо и по отношению к гончарному центру, располагавшемуся у въезда в пос. Новый Свет в юго-восточном Крыму в основном на территории пансионата «Полет» (бывш. «Знамя Революции») в восточной части Новосветской бухты. Напомним, что открыт он был разведками 1948 г. И. В. Пятышевой, зафиксировавшей визуально четыре печи. В 1953 г. во время разведочных работ В. П. Бабенчикова на площади подпорной стены — крепиды XIX в. так же были отмечены остатки, как минимум двух гончарных печей. В 1970/71 гг. обнаруженная магниторазведочными работами 1967 г. гончарная печь была полностью раскопана М. А. Фронджуло. Среди археологического материала присутствовали фрагменты бракованных амфор ПТ и пирамидальные подставки для их обжига. Они позволили уверенно датировать печь второй половиной IX—первой половиной X вв.

Одной из важных проблем в изучении салтово-маяцкой культуры Крыма является выяснение вопроса о нахождении поселений, где проживали гончары, работавшие в многочисленных гончарных центрах, часто удаленных от известных на сегодняшний день поселений. Единственным, пока, ответом на этот вопрос, как раз и является публикуемое поселение, до этого только упоминавшееся в литературе, расположенное в непо-

В итоге, можно констатировать, что классическая форма диалога на завершающей стадии своего развития была использована газскими христианскими мыслителями, совсем недавно отошедшими от неоплатонизма, но все еще находившимися под его обаянием. Вместо конфронтации, они используют приемы классического диалога, оказавшиеся в данном случае в наибольшей мере подходящими для формирования ранневизантийского культурного синтеза, в котором христианство мирно полемизировало с позднеантичными идеями в общей интеллектуальной среде.

средственной близости от гончарных печей на максимальном расстоянии в 300–350 м к западу.

Это поселение было так же открыто разведками И. В. Пятышевой 1948 г. Помимо остатков фундаментов каменных стен было отмечено существование христианского храма. В 1953 г. разведочные работы на поселении провел В. П. Бабенчиков, а в 1967 г. М. А. Фронджуло. Первым ученым на склонах под горой Сокол были зачищены фрагменты апсиды небольшого одноапсидного храма, сильно поврежденного окопами времен Великой Отечественной войны. Кладка, сохранившаяся в некоторых местах максимально в два ряда, была сложена частично из бута, частично из тесаных плит. Диаметр апсиды 3,30 м. Алтарная часть была довольно глубокой и выступала за линию внешнего панциря плечей на 1,10 м. Длина сохранившегося плеча составила не более 0,65 м. К западу от храма на соседнем отроге через балку были так же обнаружены фрагменты кладок жилых домов, большое количество керамики и черепицы-керамиды. Коллекция археологического подъемного материала сохранилась полностью и ныне хранится в Центральном музее Тавриды. Она состоит из многочисленных фрагментов черепицы-керамиды, венчиков пифосов разной морфологии и орнаментации, численно преобладающих профильных частей амфор с МЗР и нескольких фрагментов амфор ПТ, фрагментов красноглиняных ойнохой и профильных частей кухонной орнаментированной линейным орнаментом керамики. Отметим довольно высокий процент поливной белоглиняной керамики, в том числе с рельефным орнаментом. Ввиду отсутствия узких хронологических индикаторов, весь материал датируется в широких рамках второй половиной VIII—IX вв. Он совершенно типичен для салтово-маяцкой провинциально-византийской культуры Крыма. Авторы исследований высказали обоснованное предположение о том, что площадь поселения была значительной и могла составлять не менее 3 га.

Таким образом, благодаря проведенным археологическим разведкам в пос. Новый Свет, уже в конце 1960-х гг. была возможность говорить о наличии стационарных долговременных поселений ремеслен-

ников гончаров, работавших в средневековых гончарных центрах. Судя по составу археологического материала, материальная их культура ничем не отличалась от культуры городского и сельского населения.

Я. В. Манохин (*Борисоглебск*)

К ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКОГО КУРИОНА

Среди исследовательских работ, большинство которых посвящено именно археологическим находкам в Курионе, не систематизирована и не анализируется информация из письменных исторических источников по истории Курийской епископии. В своей работе мы предпринимаем попытку систематизации и анализа информации по данной теме. Корпус письменных источников по истории христианской общины в Курионе состоит лишь из более поздних Синаксарей и Хроники Леонтия Махера. Вся информация в них сводится только к некоторым епископам и только прославленным в лике святых. Церковные «Истории» Евсевия и Созомена также изредка упоминают некоторых из епископов Куриона. Но весьма скудные сведения — тоже сведения. Несмотря на большой временной разрыв между источниками и событиями (от пяти до восьми столетий) и научную критику, данные источники содержат уникальную и ценную информацию о епископах Куриона.

Процесс христианизации Кипра можно считать наиболее успешным по сравнению с другими восточными провинциями Римской империи, такими как Египет, Палестина, Сирия и провинции Малой Азии. Основным аргументом в пользу данного утверждения может служить уникальный факт — с момента апостольской проповеди на острове появляется множество епископий (епископских кафедр), которые возникали не только в крупных городах, но и в провинциальных поселениях. На этот феномен обратил внимание уже церковный историк Созомен (Sozom. Hist. eccl. VII 19). Одна из таких кафедр была основана и в древнем Курионе.

Первыми проповедниками христианства на Кипре были апостол Павел и Варнава. Их проповедь началась в г. Пафос, который занимал столичное положение на острове в вплоть до середины II в. Курион находился в относительной близости к Пафосу, что способствовало активной христианизации города. Уже в I в. в Курионе появляется епископская кафедра, просуществовавшая до VI в. Данная кафедра упоминается в письме Александрийского архиепископа Феофила (385–412 гг.) среди 15-ти кипрских епископий. Сегодня также раскопаны фундаменты трех крупных базилик, среди которых епископская, датируемая V в. Следы ранних построек не сохранились в связи с сейсмической активностью в данной местности.

Первым епископом Куриона был ученик апостола Петра священномученик Филагрий, пострадавший во время первых гонений на христиан. По поводу епископской кафедры, занимаемой Филагрием, в источниках имеются расхождения. Синаксари, в частности Минологий Василия II, Петров Синаксарь и Синаксарь Церкви Константинопольской, содержат информацию о том, что Филагрий был учеником апостола Петра и им же рукоположен во епископа г. Куриона, однако Леонтий Махера в первой главе своей хроники утверждает, что Филагрий был епископом Пафоса и почитается в нем как покровитель. На наш взгляд, следует придерживаться утверждения Синаксарей, поскольку Леонтий не описывает житие святого, а просто упоминает о нем. Учитывая же, что Пафос занимал столичное положение, то Кипрские святые, независимо от того, где они подвизались и были прославлены, могли быть покровителями Пафоса или особо чтимыми святыми.

Другой епископ Куриона, священномученик Филонид (или Филондий), пострадал во время гонений на христиан при римском императоре Диоклетиане (284–305 гг.). В кратком житии из Константинопольского Синаксаря известно, что священномученик Филонид был родом с Кипра, являлся епископом Куриона и был арестован в связи с гонениями на христиан. Узнав о том, что его хотят обесчестить перед казнью, Филондий вырвался из рук палачей и, убежав, сбросился со скалы. Другие мученики, с кем он был арестован: священник Аристоклий, диакон Димитриан и Афанасий, считаются мучениками Саламинскими и пострадали за веру в период правления Максимиана (285–305, 307–308 гг.). На наш взгляд, данное расхождение не является принципиальным, поскольку года правления двух императоров на закате Римской империи пересекались.

В синайском списке отцов I Вселенского Собора епископ Куриона числится под номером 77. Его имя — Стефан Курионский (Στέφανος Κουρίων) (IV в.). Больше, к сожалению, информации о нем в источниках нет.

И последний епископ, о ком упоминают исторические источники — епископ Курийский Зинов, уроженец Кипрского г. Амафунта, близ Куриона и Лимасола, известный на Кипре как борец с ересью Нестория на III Вселенском Соборе (431 г.) и за независимость Кипрской архиепископии от Антиохийского Патриархата. Также прославлен в лике святых.

Информация, представленная письменными историческими источниками по истории христианской общины, представляет собой просопографический свод. Краткие биографические сведения о курийских епископах представляют хоть смутную, но все же картину жизни христиан Куриона в античный и ран-

невизантийский периоды. Археологические источники очень ярко и красочно дополняют данную картину. Также данные сведения свидетельствуют о том, что Курион находился в центре ключевых исторических событий в жизни христианской церкви в лице своих епископов.

Ю. М. Мозгаричев (*Симферополь*)

К ВОПРОСУ О ВИЗАНТИЙСКОМ ПРОЕКТЕ СОЗДАНИЯ «ХАЗАРСКОЙ МИТРОПОЛИИ» (NOT. III)

Одним из важных источников, традиционно привлекаемых для исследования исторических процессов, протекавших в Крыму в VIII—X вв., являются *Notitia epi-scopatuum*. Согласно *Not. I, II, IV, V* (по Ж. Даррузе), в Крыму функционировали два церковных центра — Херсон и Боспор, которые входили в состав Зихской епархии с центром в Никопсисе. В *Not. VII* (начало X в.) список Таврических епархий выглядит следующим образом — Херсон, Боспор, Готия, Сугдея.

Такой организации административно-церковного устройства на Крымском полуострове, в определенной степени, противоречит информация, содержащаяся в *Not. III* или *Нотиици Де Боора*. Зихская епархия здесь присутствует. Но ее состав следующий: Херсон, Боспор, Сугдея. Другая особенность источника — среди митрополий 42-е место занимает Готская с центром в Доросе. В состав митрополии входили семь епископов. Огромная территория данной церковно-административной единицы включала районы Нижнего Поволжья, Северо-Западного Прикаспия, пространства между Каспийским и Азовским морями, Таманский полуостров, значительную часть Крыма, то есть практически весь Хазарский каганат.

В историографии сформировалось господствующее представление, что «крымский пласт» *Not. III* может датироваться (в широких рамках) второй половиной VIII—IX вв. Документ представлял собой проект или его черновой набросок, в итоге так и не реализованный, охвата Хазарии системой христианских епархий. *Not. III* зависима от документов Вселенского собора 787 г. Этот источник компилятивен и включает в себя разновременные позиции.

Если полагать, что проект «Готская митрополия» хоть в какой-то мере предполагался к реализации и отражал некие имевшие место тогда реалии, то можно попытаться установить, когда такое могло быть возможным.

Обратим внимание еще на два момента.

Первый — это пространственное расположение епархий Готской митрополии с точки зрения единства

территории. Если следовать традиционным, коротким маршрутом из Дороса в Хазарский каганат (через Восточный Крым и Керченский пролив), то территория Готской митрополии оказывалась «разорвана» землями Боспорской или Сугдейской епархий. То есть, Готская митрополия изначально предполагала чересполосицу территории, что крайне маловероятно. Тогда выходит: единство земель «Хазарской митрополии» предполагалось через Северный Крым, причерноморские и приазовские степи. В этом случае все выглядит логично и реально. Из этого вытекает, что крымская часть *нотиици* должна относиться ко времени, когда степные пространства Северного Причерноморья единолично контролировались хазарами. Известно, что те полностью контролировали степи Северного Причерноморья, соответственно и Северный Крым, только до периода, не выходящего за пределы конца 30-х — начала 40-х гг. IX в.

Второй — политическая ситуация должна была складываться таким образом, когда хазары нуждались в помощи из Византии и, в качестве ответной меры, готовы были терпеть церковных чиновников из Константинополя. Наше внимание привлекает период середины 30-х — начала 40-х гг. IX в. Именно к этому времени (в широких пределах) относится миссия в Хазарию Петроны Каматира, строительство им Саркела и образование в Крыму фемы Климатов.

Таким образом, появление проекта «Готская (Хазарская) митрополия» следует датировать второй половиной 30-х — началом 40-х гг. IX в. Возможно, он рассматривался византийскими властями параллельно с проектом образования фемы Климатов. Однако, данное предложение не получило поддержки, то ли в силу изменения политической ситуации (хазаро-венгерский конфликт?), то ли было отвергнуто правителями Хазарского каганата, опасавшимися в этом случае усиления влияния Византии на внутренние дела Хазарии.

М. М. Сеница (*Белгород*)

ИОАНН ЛИД И ВОЕННО-АНТИКВАРНАЯ МЫСЛЬ РАННЕЙ ВИЗАНТИИ

Тема данной работы посвящена исследованию трактата Иоанна Лида «О магистратах» применительно к развитию военно-антикварной мысли Ранней Византии.

Трактат «О магистратах» посвящен истории развития главного административного департамента Ранней Византии — префектуры претория Востока, начиная

с древнейших мифических времен. Поэтому важное место в трактате занимают военные вопросы — вышеуказанный институт власти имел военное происхождение. З. Удальцова в связи с этим даже помещает трактат Иоанна Лида среди военных работ Ранней Византии.

Из источников помимо трактата «О магистратах» следует отметить несколько позднеантичных военных сочинений: латинские сочинения IV в. Вегеция «Краткое изложение военного дела», аноним «О военных делах», и греческие сочинения, которые все относятся к VI в.: «Тактика» и «Эпидитивма» Урвикия, жившего при императоре Анастасии; анонимный трактат «О стратегии» середины VI в., к которому примыкает короткое сочинение «О стрельбе из лука», «О полиоркетике»; и «Стратегикон» конца VI в., приписываемый императору Маврикию. Также к VI в. некоторые исследователи относят трактат «О тактике морского боя», приписываемый Сириану Магистру.

В данной статье освещаются вопросы военных представлений Иоанна Лида в контексте военно-антикварной традиции Ранней Византии. Специальных исследований по этому вопросу мало. Комплексный анализ содержания ранневизантийских военных трактатов дан в монографии Э. Люттвака, в работах В. Кучмы.

У Иоанна Лида в трактате «О магистратах» военная тема затрагивается по разным направлениям, нося ярко выраженный антикварный характер: он сообщает об организации римской армии в древности, уделяя особое численности войска, соотношению пехоты и конницы, что связано с тем, что должность префекта претория выводится им из древней должности магистра конницы. Также он исследует роды и подразделения древнеримского войска, структуру должностей в нем, военную униформу в древности и ее отражение в современности. Особое внимание он уделяет военным функциям высших должностей в Римском государстве: императора, магистра конницы, префекта претория, комитов и др. Помимо сухопутных войск приводит он некоторые данные

о кораблях как средствах передвижения префекта претория. По предоставляемой информации Лид активно ссылается на античные военные и юридические источники, охотно их цитируя, и даже посвящает отдельную главу обзору военной историографии античности. Также Лид делает исторические экскурсы и обращается к практике военных кампаний древности, ссылаясь на античные военные сочинения, и современного периода, делая обобщения в русле общей геополитической ситуации.

Все это сближает работу Иоанна Лида с позднеантичными военными трактатами, для которых также был характерен антикварианизм. Они опирались на античные военные сочинения, зачастую пересказывая и цитируя их, воспроизводя и обобщая античные военные концепции.

Информация, предоставляемая Лидом, показывает, что его подход к военной мысли отличается от его современников. Большинство ранневизантийских военных трактатов эллинизирует римскую военную традицию, в то время как Лид следует классической римской. Никак не отражаются современные военно-стратегические концепции в трактате Лида. Также Лид ничего не сообщает о применении военных технологий и технических новшеств. Однако в то же время Лид часто модернизирует информацию на основе современных реалий.

В целом, можно сказать, что в трактате Иоанна Лида «О магистратах» военная тема занимает важную роль и носит антикварный характер с многочисленными ссылками на античные источники и прямыми цитатами из них, что соответствовало развитию военной теории его современности. Однако особенностью Лида является опора не на греческую, а на латинскую римскую антикварную традицию. Военный антикварианизм Лида носит двойственный характер: с одной стороны он стремится актуализировать военное дело древности, с другой — он вносит новшества, помещая современные реалии в древнюю эпоху.

С. Б. Сорочан (Харьков)

ЦИРЮЛЬНИКИ-КУРЕИ В СИСТЕМЕ РЫНКА УСЛУГ ВИЗАНТИИ (IV—IX вв.)

Рынок услуг такой цивилизованной страны как Византия никогда не исключал участия парикмахеров — куреев (*koureis*). Разумеется, можно было привести волосы в порядок с помощью кого-либо из домашних, включая рабов, наконец, самому побриться, подстричь волосы, бороду, сделать несложную прическу (последнее особенно касалось женщин). Но это не исключало существования эргастриев — цирюлен (*koureion*, *koureia*), в которых работали специалисты, цирюльники-брадобреи (*koureus*), как это было и в античных провинциальных городах. Крайняя редкость сведений о них не дает достаточных оснований говорить об исчезновении представителей этой профессии в Ромейском царстве, тем более, что античные источники зачастую тоже

молчат на аналогичную тему. Так, они упоминаются лишь в четырех гомилиях Иоанн Христорема и одной речи Ливания, а среди всех многочисленных греческих папирусов из Афродито только один, относящийся к VI в., сохранил скупое упоминание о брадобрее (*koureis*) (Maspero J. *Papyrus grecs d'époque byzantine*. Le Caire, 1913. Т. 2 (№ 67125–67278). № 67147, I, 13).

Вместе с тем ясно, что труд парикмахера был прибыльным, во всяком случае, приносил не меньше выручки, чем занятие мясника-макеллария. Чудеса Космы и Домиана, записанные и окончательно обработанные диаконом Максимом в конце XIII — начале XIV вв., отразили константинопольскую повседневную жизнь гораздо более раннего времени. Они повествуют, как

некий Геспер, трудившийся в системі макеллариев, разорился и, доведений до нищеты, оказался парализован. Однако, когда он лежал в таком состоянии в одном из портиков церкви Свв. Космы и Дамиана, Бог послал ему не только здоровье, но и парикмахерские

инструменты и деньги. Это позволило Гесперу овладеть новой специальностью, причем, «попрощавшись с коллегией мясников», он не имел недостатка в клиентах и успешно вел доходное дело до самой смерти, передав вместе с эргастирием своим мафитам-ученикам.

Яшна О. С. (Київ)

ТОРГОВЕЛЬНІ КОНТАКТИ НАСЕЛЕННЯ МАНГУП-КАЛЕ В VI—VII ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТАРНОЇ КЕРАМІКИ)

Мангуп-Кале — найбільший пам'ятник з групи так званих «печерних міст», розташованих у Південно-Західному Криму. Він є багатозаровим поселенням, яке функціонувало з другої половини III до середини XVIII ст. З початку заселення мешканці почали налагоджувати торговельні контакти, які переросли в міцні економічні зв'язки.

Із VI ст. розпочався фортечний період історії Мангуп-Кале. Населення освоїло нові ділянки плато, були зведені потужні оборонні стіни, що перегороджували найуразливіші ділянки. При археологічних дослідженнях на території Мангуп-Кале, зокрема ділянок житлової та господарської забудови в районі церкви Св. Костянтина та в Лагерній балці, розкопу в ущелині Демір-Капу (зміцнення А.ХІХ), стратиграфічного розкопу на південно-східному схилі мису Тешклі-Бурун, було знайдено матеріал VI—VII ст., значну частину якого складали амфори. Їхній аналіз дозволив зробити висновки щодо торговельних контактів населення Мангуп-Кале.

У період VI—VII ст. продовжували використовувати амфори, що з'явилися на поселенні ще в V ст.: з «перехопленням» класу 1 за Антоновою 1971 (IV — перша половина VII ст.), типу «Carottes» (кінець IV — друга половина VII ст.), із рифленням тулуба типу «набігаюча хвиля» типу LRA 1 Benghazi (кінець IV / початок V — середина VII ст.), з воронкоподібним горлом і густим гребінчастим рифленням по тулубу типу LRA 2 Benghazi (IV—VII ст.), з великим вмістом слюди типу LRA 10 Benghazi (кінець IV — початок VII ст.), типу Böttger III.1 (V — кінець VI / початок

VII ст.). Із другої чверті VI ст. виробляли посудини типу V за Антоновою 1971, які виявлені у відкритих та умовно закритих археологічних комплексах пам'ятника. На поселенні також знайдені нечисленні фрагменти амфор типу «Газа» IV—VII ст. Встановити, в який період виробництва посудини потрапили на поселення, складно, оскільки комплекси, в яких вони зустрічалися, датовані широко: кінцем IV—VII ст., VI., VI—VII ст., другою половиною VI—VII ст.

Зважаючи на знахідки амфор VI—VII ст., на Мангуп-Кале надходили продукти з Малої Азії, басейну Егейського моря, сирійсько-палестинського регіону, Кавказу, Північного Причорномор'я.

Херсонес, який належав до складу Візантійської імперії, відіграв роль посередника в контактах з територіями Південно-Західного Криму. Відмітимо, що в VI ст. він був основним торговим центром Таврики, «куди скупий (жадібний) купець ввозить багатства (добро) Азії» (Jordan Getica). Таким чином, він залишився головним транзитним пунктом на короткому морському шляху з Візантії, який пролягав із Синопи в Таврику. Про цей торговий шлях писав Менандр.

У цей період імперія, зацікавлена в укріпленні своїх кордонів на периферії, будувала оборонні споруди на Мангупі, Ескі-Кермені, Чуфут-Кале, Баклі, Тепе-Кермені, а також фортеці Алустон і Горзувіти. Очевидно, через ці пункти проходив торговий шлях, по якому з Херсонеса поставлялися товари місцевому населенню. У відповідь мешканці області Дорі, центром якої, напевно, був Мангуп-Кале, поставляли в Херсонес продукти сільського господарства.

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ XVI—XVIII вв.

О. П. Кривобок (Ніжин)

РУСЬКИЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВПЛИВ НА МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО (XIV—XVII ст.)

Виникнення і рання історія молдавської державності містять чимало відкритих питань, які викликають дискусії істориків, часом мають і політико-культурний підтекст. Зрозуміло, що державні утворення влахів, найчастіше іменовані в історичних творах як Молдавія і Валахія виникали на перехресті шляхів і впливів різних країн і цивілізацій. Тим не менше, є підстави стверджувати про вагомість і у значній мірі визначальність культурного і загалом цивілізаційного впливу середньовічної Русі та руської культурної та державної спадщини на становлення молдавської державності.

Проблема ця не привертала значної уваги українських науковців, оскільки у середині XIV ст. Галицько-Волинська Русь уже не існувала як потужний політичний осередок. І навіть безпосередні політичні зв'язки з її уламками по сусідству (Київським, Волинським князівствами у складі ВКЛ) можна простежити лише як окремі епізоди у XV ст. У цьому плані доречніше буде говорити про цивілізаційний вплив руської спадщини, культурного спадку колишньої руської державності, який, однак, проявлявся не лише в чисто культурній площині.

Цей вплив яскраво простежується у ряді аспектів.

Спадкоємність території та частини населення. Упродовж існування киево-руської держави територія більш пізньої Молдавії практично цілком контролювалась руськими князями. Згодом цей контроль перейшов до галицького державного центру. Звісно, повновладдя руських князів над басейном Пруту і Берладі, як і нижнього Дністра є дискусійним (адже на цій території перебували також половці, а потім вона переходить під владу Орди) навіть до середини XIII ст. Однак певна частина населення зберігалась, про що свідчать історичні твори, слов'янські топонімічні назви, зокрема найменування поселень, які за свідчують значну присутність руськомовного населення у Молдавії.

Мовно-культурна єдність. Аналогічно до Великого князівства Литовського, молдавська державність майже до кінця XVII ст. послуговувалась старослов'янською мовою та кириличною абеткою практично у всіх сферах державного і культурного життя, особливо ж у церков-

ному середовищі. Не випадково на рубежі тисячоліть виникла навіть дискусія про етнічну належність першодруків церковних книг XVI ст. на території сучасної Румунії. Іншою стороною цього питання є мовний взаємовплив говірок валахів Молдавії і носіїв староукраїнської мови.

Продовження традицій руського літописання у Молдавії кінця XV—XVI ст.

Церковно-конфесійний зв'язок. Молдавська митрополія постала на теренах, підлеглих у XIV ст. митрополії Галицькій і Малої Русі. Деякі єпархії останньої, наприклад Білгородська, існуючи протягом XIV ст., підпорядкувались у наступному столітті сучасському митрополиту.

Вплив традицій руського іконописання на становлення відповідного мистецтва в Молдавії.

Тісні зв'язки і особливі взаємовідносини молдавських правителів з руським населенням у прилеглих областях Королівства Польського (на Поділлі та в Галичині). Вони простежувалися як у ході військових дій, так і в економічних та релігійно-культурних зв'язках. Останні особливо пов'язували молдавських правителів із Львовом та його православною громадою, пізніше — з Львівським Успенським братством.

Таких зв'язків можна простежити більше. Вони переконливо свідчать, що вплив руської державно-культурної спадщини відіграв визначальну роль у ході становлення молдавської державності та її культури.

Аналогом даного явища є болгарський цивілізаційний вплив на формування валаської державності та суспільства. У значно меншій мірі болгарський вплив позначився і на Молдавії. Але він проникав сюди опосередковано, двома шляхами: через Валахію і через руські землі. Молдавське князівство, що виникає приблизно на півстоліття пізніше, запозичило більш зрілу державну модель у Валахії. Про це яскраво свідчить номенклатура державних посад, яка в обох країнах була майже тотожною. З іншого ж боку болгарський культурний центр у XIV ст., у період свого піднесення, і у першій половині XV ст. здійснював значний вплив і на культурне життя руських земель, особливо на церковне життя і літературний процес.

В. Е. Науменко (Симферополь), Л. Ю. Пономарев (Керчь)

ОСМАНСКАЯ КЕРЧЬ В ОПИСАНИИ УЧАСТНИКОВ «КЕРЧЕНСКОГО ПОХОДА» 1699 г.

Ведущая роль в изучении топографии и градостроительной модели Керчи османского периода отводится письменным источникам XVII — третьей четверти XVIII вв. Существенно дополняют их генеральные планы, рисунки и описания Керчи последней четверти XVIII — первой четверти XIX вв. Археологические источники, в силу небольшого объема проведенных раскопок и опубликованных материалов, существенного вклада пока еще не внесли, поскольку в первой четверти XIX в. городское ядро Керчи полностью поглотило территорию, которую она занимала в османский период.

Среди письменных источников особенный интерес представляют описания города, оставленные участниками «Керченского похода», предпринятого Петром I в августе 1699 г. Одно из них приведено в журнале вице-адмирала К. И. Крюйса, второе — опубликовано в книге Г. З. Байера «Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова...», изданной в 1738 г.

К сожалению, К. И. Крюйс и его спутники во время краткого пребывания в Керчи рассмотрели не весь город. Первое, что они увидели, высадившись к северо-востоку от него, это «водяное место» — каптированный источник, вода из которого подавалась по четырем медным трубам и доставлялась к кораблям «ботами». От него они направились к западным воротам крепости, названным «водяными», поскольку обращены были к «родниковому месту» и главному городскому фонтану.

Внутри крепости их не пустили, но это не помешало им город «накрепко с наружи... осмотреть». Согласно сведениям, приведенным в журнале К. И. Крюйса, размеры крепости, «обведенной каменной стеною нарочитой вышины», составляли около 400 шагов в длину и 200 в ширину. В юго-восточной ее части располагалась цитадель — «крепость с пятью башнями». Но, крепость не была способна выстоять против артиллерийского огня, к тому же нуждалась в ремонте.

В источнике, приведенном Г. З. Байером, ее описание более содержательно и правдоподобнее, в частности, точнее указаны размеры города, высота крепостных стен (22 фута) и количество башен — пять в цитадели и две на внешнем оборонительном кольце.

С. О. Наумов (Харків)

«ТОПОГРАФІЧНИЙ ОПИС ХАРКІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА» 1788 р.: СПРОБИ «НОВОГО» ПРОЧИТАННЯ ТА ЇХ КРИТИКА

«Топографічний опис Харківського намісництва» 1788 р. (або «...з історичною передмовою») — ключове описово-статистичне джерело з історії Слобідської України XVIII ст. Про його зміст і значущість написано, починаючи з середини XIX ст. й до сьогодні, чимало. Серед цього масиву літератури виділяються кілька праць, де робляться спроби нетрадиційної репрезентації громадянської позиції анонімного автора

Кроме того, «между гаванью и замком» была упомянута «каменная плотина» — мол, построенный еще в античную эпоху и, вероятно, функционировавший на протяжении всего средневековья. В XIX — начале XX вв. его остатки прослеживались в виде каменистой гряды длиной более 300 метров. В 1912–1913 гг. на его месте возвели т. н. Генуэзский мол.

Упомянуты и некоторые другие постройки, находившиеся в крепости и предместье города.

Что касается мечетей, в одном случае их насчитали 20, в другом — 22, но их приведенное число не имеет под собой реальной основы. В 60-е гг. XVII в. Эвлия Челеби сообщил о пяти мечетях в Керчи, а в 1774 г. Р. Н. Томилов насчитал восемь мечетей. Примерно столько их было и в 1699 г., что подтверждает количество минаретов, которых насчитали семь. К сожалению, более подробно описана была только одна «наизначительнейшая» мечеть — Мустафы Челеби, находившаяся перед западными воротами. Упомянуты были и две безымянные греческие церкви. Одна из них известна ныне как церковь Иоанна Предтечи.

Помимо культовых сооружений автор одного из источников обратил внимание на кладбище (мусульманское?), находившееся на «северо-западном краю города» и «окруженное... стеною... с изрядными башнями и сводами». И, последнее, чему уделили внимание русские офицеры, это рядовая застройка Керчи, представленная большей частью одноэтажными каменными домами с плоскими черепичными крышами.

Таким образом, в этих двух, очень похожих, и в то же время дополняющих друг друга, документах были отмечены важнейшие городские постройки и инфраструктурные объекты — крепость, портовый мол, мечети, греческие церкви, кладбище и гидротехнические сооружения. И, можно лишь сожалеть, что русские офицеры не смогли осмотреть город во всех подробностях, тем более, что к 30-м гг. XIX в. «азиатский» облик Керчи был полностью утрачен, а от построек, которые они упомянули в 1699 г., уцелела лишь церковь Иоанна Предтечи.

опису (яким, очевидно, був І. Переверзєв), а саме так чи інакше пов'язати його з проукраїнськими поглядами і симпатіями.

Першість тут слід визнати за представницею Харківського університету М. Литвиненко (1966 р.), яка, ймовірно, під впливом ситуації в УРСР першої половини 60-х рр. XX ст. зацентрувала увагу на прихильному ставленні І. Переверзєва до України й українського

народу, протиставивши його при цьому авторові опису Харківського намісництва 1785 р. Чи то через зміну суспільно-політичної кон'юнктури, чи з огляду на слабкість доводів дослідниці її оцінки не знайшли підтримки й розвитку в радянській історіографії.

Та вже в першій дотичній до проблеми публікації пострадянської доби (1991 р.) В. Пірко і В. Смолій позиціонували автора опису 1788 р. як патріота і громадянина. Об'єкт цього патріотизму не був зазначений, проте про Російську імперію тоді напевне не йшлося.

На початку ХХІ ст. тема «патріотизму» І. Переверзева набула розвитку у творчості Р. Шпорлюка. В одній зі своїх статей (2008 р.), він, спираючись на популярний в націології підхід до картографування (мапування) як інструмента / маркера націєтворення, зауважив, що «першу ментальну мапу, подібну до сучасної України» маємо саме в «Топографічному опису Харківського намісництва» 1788 р. Звідси було зроблено висновок про пріоритетність і «революційну» новизну ідей опису у площині українського націєтворення, які суттєво випередили свій час. Таким чином, І. Переверзев підносить в ранг якщо не одного з першотворців «українського проекту», то, принаймні, його безпосереднього предтечі і, вже безсумнівно, українського патріота.

Ці тези вже знайшли підтримку серед вітчизняних істориків, причому знову на Слобожанщині: В. Маслійчук (2015 р.), посилаючись на статтю Р. Шпорлюка, стверджував, що «“Топографічний опис Харківського намісництва” 1788 р. має надзвичайне значення для

майбутнього українського національного руху, у ньому вперше з просвітницьких позицій окреслено територію проживання українців...», що заклало початки «мапування» (окреслення національної території)».

Проте неупереджене прочитання тексту «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р. засвідчує, що генеза «нації русинов» в ньому вибудована цілком у дусі тогочасних домінуючих російсько-малоросійських уявлень, де українські землі трактувались як «исконно русские», їх населення — як частина єдиного «славеноросійського племені» або «російського народу», а культурні особливості малоросів — як результат згубних чужоземних (передусім польських) впливів. Його автор не позиціонує себе як носія малоросійської / української ідентичності, не демонструє відданості відповідним цінностям. Він лише фіксує, як безсторонній спостерігач і подібно до російських та іноземних мандрівників того часу, певні переваги способу життя слобожанських «українців» перед «великороссами». Загалом можна стверджувати, що вести мову про якусь іншу, крім російської, культурну ідентичність автора опису Харківського намісництва 1788 р., а тим більше приписувати його поглядам та ідеям якусь значущість для значно пізнішого «українського проекту» є безпідставною спекуляцією, штучною і невинуватою «підгонкою» конкретно-історичного матеріалу під безумовно цікаву і плідну, але не релевантну в даному випадку дослідницьку схему.

Є. М. Осадчий (Суми)

САДИБА НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА У СЕЛІ ГРУНЬ

У середині ХVІІ ст. починається масове заселення північної частини Путивльського повіту. Згодом на цій території виникають козацькі містечка та села і з'являються нові адміністративно-територіальні одиниці — козацькі слобожанські полки. Їх очільники — полковники та сотники отримують землю для заснування своїх замських садиб. Згодом ці наділи були закріплені офіційно царськими грамотами та землевпорядними документами. Переважна більшість землі опинилася в руках родин козацької старшини, яка скуповувала та захоплювала землі, що знаходилися навколо населених пунктів.

Для контролю над своїми володіннями активно засновувалися замські садиби. У перші десятиліття свого існування вони нагадували невеликі феодальні замки з дерев'яними та земляними укріпленнями та уразі небезпеки могли захистити їх власників.

Одним з великих землевласників на території Лівобережної України у середині ХVІІ ст. була сім'я гетьмана Івана Самойловича. За його ініціативи значні земельні володіння отримав у власність його родич — гадяцький полковник М. Васильєв. Ним було засновано кілька укріплених садиб, зокрема одна з них на р. Грунь. Про перші роки існування цих садиби даних мало. З більш пізніх документів відомо, що вони після арешту І. Самойловича пере-

йшли І. Мазепі, а після поразки шведсько-українського війська під Полтавою їх отримав чернігівський полковник П. Полуботок.

Садиба на р. Грунь спочатку мала виключно оборонний характер. Вона знаходилася на острові, а до неї вів довгий дерев'яний міст, що досить швидко руйнувався у разі необхідності. На початку ХVІІІ ст. поступово змінюються акценти у призначенні старшинських замських садиб. З невеликих замків вони перетворюються на центри великих економік. Поряд з ними з'являються села та хутори, триває розширення орних земель. Значні ділянки степової рослинності зумовили характер використання цих земель. Тут активно розводили коней, варили селітру та поташ. На річках влаштовували греблі на яких були борошномельні та сукновальні пристрої.

Після арешту П. Полуботка було проведено детальний опис його рухомого і нерухомого майна. За цим описом садиба мала укріплення у вигляді дерев'яної стіни «взамет» з дерев'яними воротами, критими гонтою. На її території знаходилася церква на честь св. Михаїла Синайського, будинок одноповерховий з кількома кімнатами та двома кахляними печами. Поряд з будинком розташовувалася пекарня, льох та дерев'яний сарай, хліви для телят та ягнят. При садибі знаходилося стадо корів та табун коней.

У селі Грунь, що розташовувалося поряд з садибою нараховувалося 40 дворів у яких мешкали козаки, що несли кінну та пішу службу. Окремо згадується шинок в якому жив єврей Михал. Судячи з наведених сум, що зберігалися у шинку справи там йшли непогано.

У 2007 р. автором було здійснено обстеження території колишньої старшинської садиби. Вона знаходилася в центральній частині с. Грунь Лебединського району Сумської області. Займала центральну частину дюнного підвищення, оточеного річищем р. Грунь та заболоченими старицями. Висота над рівнем заплави становить 3 м. На території, де знаходилася церква зібрано невелику колекцію гончар-

ного димленого посуду XVIII ст. Поряд виявлено значу кількість світлоглиняних кахлів. Цікаво, що фрагменти поливних кахлів майже відсутні. Рештки фундаменту будинку не виявлені, що пов'язано з господарською діяльністю. Ця частина села використовувалася під городи.

Отже, результатом археологічних розвідок стала локалізація місця розташування старшинської садиби, яка пов'язана з іменами трьох українських гетьманів — Івана Самойловича, Івана Мазепи та Павла Полуботка. Вона пройшла шлях від укріпленої садиби часів заселення Слобожанщини до значної економії у першій половині XVIII ст.

Ю. О. Пуголовк (Полтава)

ІМПОРТНИЙ ПОСУД В МАТЕРІАЛАХ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ПОЛТАВИ

Археологічні дослідження, останніх років у Полтаві значно розширили джерельну базу для вивчення історії міста. Це у певній мірі стосується ранньомодерного етапу розвитку Полтави, і особливо матеріальної культури її мешканців, яку доцільно вивчати на основі окремих категорій речей. Населення Полтави у своєму повсякденному побуті було оточено різноманітними виробами із глини. Звісно, переважна більшість кераміки була продукцією місцевих гончарів. Однак, як свідчать археологічні матеріали, здобуті в результаті охоронних досліджень на двох ділянках середмістя та передмістя Полтави, окремі речі були імпортованими. До таких варто віднести посуд для споживання напоїв, тару та іграшки.

З останньої чверті XVII ст. спостерігається розширення міської території та певне пожвавлення товарообігу у місті, що, в свою чергу, вказує на зростання ролі Полтави як центру внутрішньої та зовнішньої торгівлі в регіоні. Це призводить до появи нових товарів та звичок, що отримали поширення у старшинському середовищі. Зокрема це стосується споживання кави та чаю, пиття яких потребувало спеціального посуду. До такого належить посуд східного походження. Це уламки напівфаянсових чашок для кави. Виготовлені вони зі щільної фаянсової маси білого кольору та покриті тонким шаром прозорої поливи з обох боків. Прикрашені рослинно-геометричним орнаментом, що писаний кобальтом. Ці вироби можна віднести до продукції гончарного центру Османської імперії — Кютаг'я, розквіт якого припадає на кінець XVII—XVIII ст. Чашки для кави «з синіми квітами» досить часто згадуються в описах майна козацької старшини XVIII ст., в тому числі й полтавської.

Імпорти західноєвропейського походження представлені двома категоріями речей. В першу чергу, це тарний посуд, а саме пляшки для мінеральної води. Виготовлені вони з «кам'яної» маси (stoneware), мають сірий колір, з обох боків вкриті прозорою поливою, що надавало їм додаткової міцності та водонепроникності. Відповідно до європейських аналогій, полтавські знахідки належать до пляшок, в які роз-

ливалася сельтерська вода. На одному зі знайдених фрагментів збережено клеймо. На ньому зображено простий хрест, поруч із яким літери CNT. Таке маркування ставилося на пляшки з водою із сельтерських джерел, що належали архієпископу міста Трір, випускалися з 1750 по 1806 р.

До імпортованих речей належать також дві мініатюрні посудини коричневого та білого кольору, вкриті прозорою поливою. Вони мають аналогії серед виробів, які використовувалися в медицині. Початок виготовлення таких посудин у Німеччині та Швейцарії припадає на XVI ст. З невеликим варіаціями форми доживають до XX ст. Полтавські знахідки за морфологічними особливостями датуються в межах XVIII ст.

До найбільш цікавих довізних речей належить дитяча іграшка — мініатюрний чайник. Виріб повністю повторює свій «дорослий» аналог. Вкритий зеленою поливою, прикрашений рядами ритованих ліній та хвилюю, має носик-злив та ручку. Довжина 5,5 см, ширина 3,8 см. Походить із житла кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вироби, аналогічні полтавській знахідці, маловідомі. Подібний мініатюрний чайник був виявлений під час розкопок в Амстердамі і датується 1675–1750 рр. Наявність такої іграшки в середовищі полтавських містян вказує на заможний стан її власників і бажання дорослих привчити своїх дітей до світських церемоній, однією з яких було чаювання. В європейському середовищі цей процес припадає на XVIII ст., коли поширюються дитячі ігри, в яких розігрується застілля за допомогою специфічного мініатюрного посуду.

Таким чином, дослідження останніх років у Полтаві надають важливі свідчення стосовно економічного та соціального розвитку її мешканців. На основі археологічних знахідок намічаються подальші напрямки для вивчення торгових контактів міста з країнами Заходу та Сходу. Виявлені речі засвідчують сприйняття передових тогочасних європейських звичок та обізнаність мешканців Полтави із європейськими та східними ринками.

МІКРОСКОПІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІЧНОГО МАТЕРІАЛУ XVIII ст. н. е. З ЦАРИЧАНСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Особливістю Царичанського району є те, що його сучасна територія у пізньому середньовіччі входила до складу як Полтавського полку, так і земель Війська Запорозького Низового, кордон між якими проходив по р. Орель. Тому не дивно, що до комплексу знахідок увійшли численні фрагменти посуду періоду існування козацтва XVII—XVIII ст.

Під час розвідок 2019 р. матеріали вказаного періоду зібрані на пам'ятках в околицях Бабайківки, Лисківки. Так, типова гончарна кераміка переважала серед знахідок, зроблених на полі поблизу колишнього села Березівка, на полі біля колишньої садиби поміщика Бараннікова та біля кургану на східній окраїні поселення епохи бронзи Параскина Гребля. Найчастіше зустрічаються фрагменти вінець та стінок горщиків, випалених у окисному середовищі, і прикрашених, відповідно, опискою. Рідше трапляються уламки тарілок, мисок, покришок, глеків, кухлів тощо. Орнамент властивий для вказаного часу і не відрізняється оригінальністю: широкі та вузькі оперізуючі лінії, швидкі та повільні хвилі, цятки. Фрагменти димленого посуду прикрашені ритованими смугами та штампованими рядами.

Разом з фрагментами посуду інших епох фрагменти гончарного посуду XVIII ст. н. е. були передані для дослідження за допомогою мікроскопу колишньому співробітнику Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова Буцькому І. Для аналізу було використано Мікроскоп XSP-128M при збільшенні зображення від 40-х до 1000-х.

Методика дослідження була наступною:

Етап 1. Під час проведення археологічних досліджень відбирались зразки типового посуду з різних місцезнаходжень для подальшого аналізу.

Етап 2. З відібраних зразків було отримано фрагменти зі спилами та зі зламами.

Етап 3. Дослідження матеріалів за допомогою Мікроскопу XSP-128 при збільшенні зображення від 40-х

до 1000-х та фотографування зразків з заявленим збільшенням.

Етап 4. Аналіз отриманих результатів.

Дослідження дали наступний результат.

Кераміка модерного часу в основному виготовлена з каолінової глини з домішкою піску в розмірі 1/5–1/4 від об'єму, проте всі фрагменти засвідчують різну текучість маси, різні середні розміри піщинок та різний ступінь чистоти самої глини (деякі фрагменти мали більш рум'яний відтінок, деякі — навпаки сіруватий як на поверхнях, так і на зламах). Це може говорити про те, що різні посудини були виготовлені не з ідентичної сировини, скоріш за все — в різних місцях.

Окремо зафіксовано кілька фрагментів з червоною глини і один димлений фрагмент, що мав сірий колір. Пропорції піску в тісті були такими ж.

Відрізняється посуд не лише з різних пам'яток, але між собою з одних місцезнаходжень.

В попередні роки в регіоні археологами досліджувалось сотенне містечко Китайгород. Матеріали, отримані під час тих досліджень, показують, що для виготовлення посуду в XVIII ст. скоріше за все використовувались місцеві глини. До наших днів збереглися назва Глинище місцевості між Китайгородом та Царичанкою.

Разом з тим окремі зразки посуду з Китайгорода мають прямі аналогії з посудом з Полтавщини та Новобогородицької фортеці (сьогодні — в межах м. Дніпро). Це пояснюється тим, що в Царичанці декілька разів на рік відбувались ярмарки, на котрі товари привозили майстри з різних міст.

Проведення мікроскопічного аналізу матеріалів з Китайгорода та порівняння результатів з матеріалами, зібраними в 2019 р. розширять знання про торгівлі зв'язки в XVIII ст., а також про асортимент та походження посуду.

ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Н. М. Булик (Львів)

ЛЬВІВСЬКІ МУЗЕЇ — ОСЕРЕДКИ РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЇ У МІЖВОЄННІ РОКИ (1919–1939)

У міжвоєнний період Львів славився своїми археологічними збірками, які були одними з найбагатшими в Європі.

Після Першої світової війни частину археологічних колекцій втрачено. Однак, повернувшись до мирного життя інтелектуальна еліта Львова продовжила справу формування колекцій, проведення експедицій для збільшення музейних фондів тощо.

У міжвоєнне двадцятиліття археологія продовжувала розвиватися у музеї Наукового товариства імені Шевченка (далі НТШ), Музеї Дідушицьких, Львівському університеті та Національному музеї. У 1931 р. до цього переліку додався Археологічний музей Богословської академії. З середини 1930-х рр. постало питання про об'єднання цих колекцій у Музей Червенської землі.

Провідну роль відіграв Музей НТШ. В перші повоєнні роки музей очолював Ю. Полянський, він займався й інвентаризацією археологічного відділу. 31 жовтня 1921 р. музей було відкрито в нових кімнатах будинку на вул. Чарнецького 24 (нині Винниченка).

Влітку 1928 р. до Львова з Праги повернувся Я. Пастернак. Він відразу очолив Культурно-Історичний відділ Музею НТШ у Львові. Я. Пастернак обладнав невеличку лабораторію та фондосховище для опрацювання експонатів. Більшість знахідок з розкопок Я. Пастернака, Ю. Полянського потрапляли до цього музею, часто надходили випадково виявлені старожитності з різних місцевостей Галичини. Поступово музей перетворився на потужний науковий осередок. Сюди приїжджали опрацювати колекції С. Круковський, О. Кандиба та ін.

На окрему увагу заслуговує Музей Дідушицьких. Археологічний відділ музею розташовувався в будинку на вул. Театральній. 1 вересня 1920 р. куратором ар-

хеологічного відділу музею став Л. Козловський. Його музейницька діяльність полягала у проведенні занять для студентів університету в Музеї Дідушицьких і реорганізації його праісторичного відділу. Влітку 1923 р. у музеї опрацював матеріали з Кошиловець відомий англійський археолог Гордон Чайльд.

В 1934–1935 рр. опікою музейних колекцій займався Т. Сулімірський. За інформацією директора Музею Дідушицьких Я. Кінеля, станом на 1 січня 1937 р. Праісторичний відділ музею нараховував 8055 експонатів разом з фондovими матеріалами.

Після Першої світової війни Національний музей збирає лише поодинокі археологічні знахідки, однак, за підтримки митрополита А. Шептицького та директора І. Свенціцького музей продовжує фінансувати та організовувати археологічні експедиції. У 1928 р. директор музею І. Свенціцький підготував і надіслав до Департаменту науки Міністерства віровизнань і народної освіти подання у якому висловлював обґрунтовану пропозицію, щоб місцеві археологи отримували самостійний дозвіл консерватора на розкопки і знайдені в результаті розкопок експонати залишали у музеях Львова.

Доволі чисельні колекції мав Львівський університет та Богословська академія. Фонди обох поповнювалися матеріалами з розкопок на яких студенти проходили археологічну практику. У посадовій інструкції асистента М. Смішка (1934) зазначалося, що він зобов'язаний проводити інвентаризацію та опікуватися археологічною збіркою кафедри праісторії Львівського університету. Ця збірка могла бути прирівняна до середнього за величиною праісторичного музею.

Археологічні збірки Богословської академії містилися у двох кімнатах, трьох коридорах і сходовій

клітці через три поверхи. Основним завданням, що стояв перед музеєм було навчити студентів-богословів «розуміти» археологічні знахідки щоб потім, на своїх парафіях, могли забезпечити належне збереження археологічних пам'яток.

У 1936 р. виникла ідея об'єднати усі археологічні колекції Львова в один музей. Ним мав стати новостворений Музей праісторії Червенської землі. Першими на заклик передати експонати відгукнулися Львівський університет та Музей Дідушицьких. НТШ

не підтримало цю пропозицію й український музей продовжував функціонувати самостійно.

Консультантом археологічного відділу новоствореного музею призначено Л. Козловського. Вся організаційна робота лягла на молодих археологів М. Смішка та І. Сівек. Згодом до них приєднався І. Свешніков. Музею праісторії Червенської землі так і не судилося запрацювати.

Всі археологічні колекції у 1940 р. передано до Львівського історичного музею, де вони з відповідними шифрами знаходяться донині.

О. М. Каковкіна (Дніпро)

ПРО «ЯВНУ» І «ТАЄМНУ» СПАДЩИНУ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Інформаційний потенціал друкованої спадщини Всеросійських археологічних з'їздів (далі — АЗ) другої половини ХІХ — початку ХХ ст. є значним і досліджується тривалий час. Разом з тим, за межами цієї спадщини залишається частина матеріалів, — виголошених або заявлених доповідей та повідомлень, виголошених або заявлених, але не вміщених з різних причин у спеціальних виданнях АЗ. Видається вартою уваги проблема адекватного відображення перебігу з'їздів та їх результатів через дослідження цього доробку, який залишається певним чином «у тіні». Це дозволить відтворити цілісність у розумінні їх значення, доповнити, уточнити роль окремих учасників АЗ, зміст та цінність їх досліджень.

Опублікована спадщина АЗ складається з «Трудов», які вміщують інформацію про усі етапи діяльності окремого з'їзду, — від підготовки до власне зібрання, результати наукових пошуків, а також комплекс інших видань — «Трудов» і матеріалів підготовчих комітетів, «Известий» окремого з'їзду, програм досліджень тощо. Полам пошуку не опублікованих матеріалів стали протоколи з'їздів, які фіксують практично усі доповіді, які пролунали, або були згадані як непрочитані. За формою презентації є доповіді із стислим або розлогим описом у протоколах, але не надруковані у повному обсязі в «Трудах» чи інших виданнях АЗ.

Щодо першої групи, то дослідження історії цих наукових форумів, практики оприлюднення їх результатів, свідчить про різні причини відсутності окремих текстів у спеціальних виданнях з'їздів.

Як правило, доповіді учасники надавали редакційній колегії наприкінці роботи АЗ або надсилали після його завершення, тому мала значення дисциплінованість учасників, у яких іноді доводилось буквально вимагати тексти у певні терміни. Вирішальним іноді було зацікавлення учасників у публікації: окремі з них були доволі мобільними дослідниками, які мали можливість оприлюднити результати пошуків в інших, більш значущих на їх думку, виданнях. Наприклад, І. В. Лучицький, учас-

ник VI АЗ в Одесі, відмовився за власною заявою від запису стенографістом та публікації доповіді у стислому вигляді, яку планував у розширеному варіанті надрукувати пізніше. Іноді фінансування обмежувало можливості редакції, хоча у більшості випадків це питання вирішувалось: наприклад, щедро грошова підтримка Віленського та Ризького з'їздів з боку почесного голови АЗ з царської родини дозволила опублікувати усі доповіді, навіть не виголошені під час роботи.

Частина доповідей не пролунала на АЗ за відсутністю часу. Так, на Київському АЗ 1874 р. двоє учасників, — А. Г. Гоздава-Тишинський та І. Є. Ваденюк, зважаючи на обмежений час, відмовились «затягувати засідання», щоб надати можливість виступити Д. Я. Самоквасову, який прочитав «Інструкцію для описання городищ, курганов, печер и для производства раскопок курганов», складену разом з Л. В. Івановським та В. Б. Антоновичем. Катеринославський АЗ 1905 р. взагалі було закрито раніше запланованого терміну через суспільно-політичні хвилювання, тому частина доповідей не пролунали, як і не приїхали до міста деякі учасники. На Одеському з'їзді, за відсутністю відповідної кількості стенографів для ведення записів усіх засідань, значну кількість заявок, обмежились виданням переліку усіх доповідей в «Трудах», хоча й вдалося видати чотири томи. В окремих випадках, за згодою з редакцією, доповіді публікувались окремими випусками, вміщувались у виданнях Московського археологічного товариства, у часописах тощо. Тобто, не надруковані у матеріалах АЗ, дослідження виявились «розпоршеними» за межами їх спеціальних видань, що також впливає на розуміння наукового значення їх діяльності. Значний відсоток матеріалів не публікувались у повному обсязі, окремі залишились як згадка у протоколах, і навіть не вміщені у бібліографії учених, зокрема відомих.

Рівень та якість комунікації також впливали на своєчасне формування «портфелю» видання редакцією.

С. И. Лиман (Харьков)

ФРАНЦУЗСКОЕ СРЕМЯ ДЛЯ АПЕННИНСКОГО САПОГА: НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП ИТАЛЬЯНСКИХ ВОЙН В ТВОРЧЕСТВЕ В. Г. АВСЕЕНКО (1842–1913)

Итальянские войны 1494–1559 гг. — одно из ключевых внешнеполитических событий Раннего Нового времени, общеевропейский конфликт высокой степени напряжённости, в котором в той или иной степени участвовали все ведущие западноевропейские страны. Эти войны эпохи Великих географических открытий, Реформации, Позднего Возрождения пронзили и пулей и копьем представителей трёх поколений европейцев, заставляя обильно литься не только кровь на полях сражений, но и чернила на страницах исследований, излагаемых на самих разных языках. Среди авторов отечественных исследований по данной тематике особое место принадлежит Василию Григорьевичу Авсеенко, приват-доценту кафедры всеобщей истории Университета Св. Владимира в Киеве (1864–1866), впоследствии писателю, известному публицисту, редактору главной газеты Российской империи «Санкт-Петербургских ведомостей».

Его очерк «Итальянский поход Карла VIII и его влияние на Францию» (1863) стал диссертацией на право получения звания приват-доцента (*pro venia legendi*). В ней В. Г. Авсеенко стремился раскрыть политическую и военную стороны этого похода и показать, как в результате знакомства с передовой культурой Италии совершилось «внутреннее перерождение Франции, начатое хитрой политикой Людовика XI».

Эта работа В. Г. Авсеенко была опубликована раньше капитальных монографий известных французских авторов Ф. Делаборда и А. Лемонье, посвящённых истории похода Карла VIII. Для её написания В. Г. Авсеенко использовал широкий круг источников (официальные акты, мемуары Филиппа де Коммина, летопись Франческо Гвиччардини, дневник Иоганна Бурхарда и т. д.). Основной монографией, которой пользовался киевский историк, была «История Франции» Ж. Мишле. Именно его влиянием следует объяснить один из главных выводов В. Г. Авсеенко о том, что в новом по-

литическом движении второй половины XV в., «как и во всех вообще политических переворотах Западной Европы, инициатива и первенствующая роль принадлежат Франции». Схожую мысль выражал и современник тех событий Николо Макиавелли. В современной историографии во многом идентичную точку зрения разделяют Ю. Е. Ивонин и В. Г. Циватый.

В своём очерке В. Г. Авсеенко справедливо показал существенную связь между причинами похода в Италию и борьбой партий при французском дворе. При этом во многих средневековых источниках, в частности, в трудах И. Бурхарда и Филиппа де Коммина, причины похода объяснялись внешнеполитическими вызовами и наследственными правами Карла VIII.

Выделим дискуссионный момент в рассуждениях В. Г. Авсеенко. Сам поход Карла VIII он считал «дурно рассчитанным», плохо подготовленным и «неудавшимся» мероприятием. Однако в заключении своей работы автор, по сути, противоречит себе: «Война, перенесённая за пределы государства и сама в себе находившая необходимые денежные средства, перестала опустошать Францию». Хотя традиция считать поход Карла VIII плохо подготовленным идёт ещё от современников этого события, прежде всего Ф. де Коммина, в современной науке встречаются противоположные утверждения, в частности В. Г. Циватого, базирующиеся на изучении более широкого круга нарративных источников. Вне зависимости от решения вопроса о степени подготовленности французской армии, следует согласиться с мнением В. Г. Авсеенко в том, что влияние итальянской культуры на французскую было результатом не только похода Карла VIII, но и «следствием целого ряда франко-итальянских войн».

Очерк В. Г. Авсеенко стал первым в отечественной историографии специальным обращением к теме Итальянских войн, а многие положения этой работы до сих пор не утратили своей научной актуальности.

С. В. Палиенко (Киев)

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ВТОРОГО ПЕРИОДА ДИСКУССИИ ОБ ОБЪЕКТЕ И ПРЕДМЕТЕ НАУКИ В СОВЕТСКОЙ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ АРХЕОЛОГИИ (1986–1992)

В начале 1970-х гг. в СССР произошла институционализация нового научного направления — советской теоретической археологии, которая развивалась до начала 1990-х гг. Теоретическую археологию в общем можно определить как отдельную отрасль науки, изучающую археологическое познание. При этом центральное значение для советских археологов-теоретиков имела дискуссия по проблеме определения объекта и предмета археологической науки. В данной дискуссии можно выделить два периода с этапами:

1. Первый период (1972–1983):
  - этап выдвижения первичных концепций (1972–1976);
  - этап детализации ранее сформулированных концепций (1976–1983).
2. Второй период (1984–1992):
  - этап обсуждения концепций в научных коллективах (1984–1986);
  - этап дискуссии на страницах «Советской археологии» (1986–1992).

Во второй период дискуссии центральной темой стало обсуждение монографии В. Ф. Генинга «Объект и предмет науки в археологии», а полемика велась преимущественно между Л. С. Клейном, Ю. Н. Захаруком и В. Ф. Генингом. Однако то время некоторые авторы выдвинули и альтернативные концепции, которые также активно обсуждались, причём этот аспект является одной из наименее изученных тем в историографии, чему и будет посвящен настоящий доклад.

В 1986 г. в журнале «Советская археология» вышла статья В. А. Башилова и Э. Н. Лооне «Об уровнях исследования и познавательных задачах археологии», в которой была выдвинута гипотеза о существовании реконструктивного уровня знания в археологии, предшествующего эмпирическому и теоретическому.

Ещё до публикации, данная концепция обсуждалась на заседании Методологического семинара ЛОИА АН СССР 2 января 1986 г. в Ленинграде. Тогда с критическим докладом выступил В. Н. Боряз, а в обсуждении принимал активное участие М. В. Аникивич, также раскритиковавший данную концепцию.

Обсуждение продолжилось и на страницах «Советской археологии», где в № 1 за 1988 г. были опубликованы отзывы на статью В. Н. Боряза, В. Д. Викторовой, Г. П. Григорьевой и В. С. Бочаревой, А. Д. Пряхина, а также Р. С. Василевского и А. Л. Симанова. Все авторы отвергли предложенную идею о трехуровневой структуре археологической науки.

В том же году в теоретическом сборнике, изданном в Новосибирске, выходит статья Ю. Ф. Кирюшина и В. Т. Плахина, посвященная предмету археологии.

В результате анализа концепций первого периода дискуссии, авторы пришли к выводу, что археология не может рассматриваться как самостоятельная наука, так как не существует специфических закономерностей, образующих её предмет. Однако данная статья осталась незамеченной, и никаких ответов на неё до конца дискуссии так и не появилось.

В 1989 г. в коллективной монографии, а затем в 1991 г. и на страницах «Советской археологии» на основе системной классификации исторических наук Е. Д. Гражданников и Ю. П. Холюшкин предложили собственное видение положения археологии в системе знания, отнеся её вместе с историей к фундаментальным наукам. В том же номере журнала была опубликована и небольшая статья А. М. Буровского, в которой он рассмотрел особенности полевой археологии и указал, что археологические источники не могут рассматриваться только как источники для реконструкции ископаемых обществ, так как содержат информацию и древней природе, что лежит вне компетенции гуманитарных наук. В итоге обе концепции были рассмотрены и раскритикованы Ю. Н. Захаруком в его статье в «Советской археологии» в 1992 г.

Таким образом, во второй период дискуссии об объекте и предмете археологии продолжалось движение новых концепций, которые обсуждались как в научных коллективах, так и на страницах «Советской археологии». Это свидетельствует о том, что интерес археологов-теоретиков в СССР к данной проблеме оставался высоким до самого завершения полемики.

М. О. Принь (Київ)

ЛЮБИНА МУЛЯВКА (1898–1996) — МИСТЕЦТВОЗНАВИЦЯ, МУЗЕЙНА ДІЯЧКА: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Любина (Любов) Данилівна Мулявка народилася 17 вересня 1898 р. в с. Красносілля Київської губернії. Навчалася у жіночій гімназії м. Златопіль (1909–1916), після закінчення якої вчителювала у початковій сільській школі с. Суботів. 1917 р. вона розпочала навчання на Київських вищих жіночих курсах, але в тому ж році вони припинили своє існування. До 1922 р. Л. Д. Мулявка повернулася до викладацької роботи у сільських школах, поєднуючи її з лекційною роботою у сільських клубах. 1922 р. вступила на навчання до етнологічного відділу Київського археологічного інституту, який закінчила у 1924 р., захистивши роботу «М. Й. Микешин та його твори української тематики».

Після закінчення навчання у 1925 р. Л. Д. Мулявка стажувалася у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка під керівництвом Д. М. Щербаківського. Водночас вона долучилася до роботи семінару науково-дослідної кафедри мистецтвознавства при ВУАН, яку очолював О. П. Новицький. Також стала членом гуртка «Studio», створеного О. П. Новицьким для підготовки молодих науковців до аспірантури, де студіювала літературу з мистецтва і соціології, досліджувала музеї та пам'ятки, читала доповіді й публічні лекції, досліджувала етнографічні та мистецькі матеріали. У цей період мистецтвознавиця підготувала низку доповідей на тему килимарства, які пред-

ставила на засіданнях семінару Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. Заразом вона стає членом Київського етнографічного товариства. У 1926 р. у межах його роботи здійснила етнографічну експедицію до Трипілля для збирання матеріалу з народного побуту.

Із жовтня 1926 р. до червня 1928 р. Л. Д. Мулявка екстерном навчалася, а по суті, складала іспити з відповідних дисциплін на історичному відділі факультету професійної освіти Київського інституту народної освіти, і за результатами навчання захистила випускную роботу «Історія будівництва пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві».

1927 р. Л. Д. Мулявку затверджено аспіранткою науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. З 1928 р. до 1929 р. вона виконувала обов'язки секретаря кафедри та проводила наукові дослідження, а також підготувала низку доповідей.

Наступний період життя дослідниці був пов'язаний із культурним життям Донбасу, а саме з м. Сталіно (нині — м. Донецьк). Очоливши 1 травня 1930 р. Сталінський окружний музей краєзнавства, вона взяла активну участь в організації роботи установи, зокрема доклала значних зусиль до проведення перших планових археологічних досліджень у Сталінській окрузі, які у жовтні 1930 р. здійснив М. О. Макаренко. В ході

цих робіт було досліджено 4 кургани, а отримані знахідки поповнили фондову колекцію Сталінського окружного музею краєзнавства.

Маючи значний досвід просвітницької роботи (1924–1925 рр. — лекторка-українізаторка з ліквідації неписьменності, 1925–1930 рр. — членкиня Робітничого товариства шефства над селом) Л. Д. Мулявка, як ніхто, усвідомлювала важливість популяризаторської роботи. Вона брала активну участь у роботі Товариства друзів музею у Сталіно, де читала лекції з історії мистецтва, культур та етнології.

Через стан здоров'я Л. Д. Мулявка 1 березня 1931 р. залишила посаду завідувачки Сталінського окружного музею краєзнавства та вимушена була провести частину 1931 р. на лікуванні в санаторіях Кавказу. В цей час, відклавши подачу своєї промоцій-

ної роботи, вона виконувала переклади текстів на українську мову та їх коректуру.

Повернувшись до Києва, дослідниця продовжила працювати над своєю промоційною роботою. 31 грудня 1931 р. у науково-дослідному Українському інституті історії матеріальної культури відбувся успішний захист її дослідження «Писанка як здобуток продукції доби натурального господарства».

Подальше творче та наукове життя Л. Д. Мулявка пов'язала зі створеним Літературно-меморіальним музеєм Тараса Шевченка у с. Кирилівка. Вона розпочала свою роботу на посаді екскурсовода, долучилася до створення експозиції та працювала над науковою роботою «Початок творчого шляху Тараса Шевченка».

Закінчила свій земний шлях Л. Д. Мулявка 1 травня 1996 р. у м. Бровари.

О. В. Принь (Київ)

МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ НКО УСРР (1930–1933)

1 жовтня 1930 р. у м. Харкові було створено науково-дослідний Український інститут історії матеріальної культури при НКО УСРР (далі — УІМК). Головними завданнями УІМКу визначено: 1) планомірне дослідження питань з історії матеріальної культури та 2) підготовка вчених-дослідників у галузі дослідження історії матеріальної культури, етнології, антропології, археології, мистецтвознавства, музеєзнавства, археологічної технології, викладачів із цих дисциплін для вищих шкіл та музейних робітників вищої кваліфікації.

На початковому етапі УІМК мав таку структуру: 1) сектор археології; 2) сектор антропології та етнографії; 3) сектор мистецтвознавства; 4) сектор археологічної технології (історії техніки), 5) археологічний музей, 6) нумізматичний кабінет, 7) бібліотека.

6 грудня 1930 р. за розпорядженням керівника Сектора науки Народного комісаріату освіти УСРР затверджено директором УІМКу О. С. Федоровського, а також штатний науковий склад установи.

Сектор мистецтвознавства в складі УІМКу очолив В. Зуммер. Сектор розподілили на підсекції — мистецтво християнського Сходу (кер. Д. Гордєєв), мусульманського Сходу (кер. В. Зуммер) та українського мистецтва (кер. С. Таранушенко). Науковими працівниками в секторі були Ксенія Берладіна, Євгенія Берченко, Олена Нікольська, Марія Вязьмітіна, Тетяна Івановська, в аспірантурі навчалися Ірина Величко та Михайло Зубар.

3 березня 1931 р. сектор уже мав назву: сектор художнього виробництва та складався з двох секцій. При ньому діяло дві комісії — архітектури соціалістичних міст та художнього оформлення громадського побуту і революційних сил.

У секторі виробничих мистецтв науковці УІМКу досліджували такі теми: пам'ятки мистецтва середньої Азії, утворення мистецтва ісламу, творчість М. Врубеля, Л. Крамаренка, мистецтво Азербайджану, малярська традиція Сходу за даними мініатюри, матеріальна культура Азербайджану в новій експозиції державного

музею, давнє турецьке мистецтво, реекспозиційна робота радянських музеїв, Києво-Кирилівський держзаповідник — В. Зуммер; творчість Ніко Піросманшвілі, стилістичні властивості ктиторських портретів у Пітореті, напис Володимира Ологердовича Київського в Ечмінадзинській різниці, кавказькі двоповерхові культові спорудження, лицевий рукопис Лехігира Анійського, новознайдені слов'яноросійські приписки на салтівських фресках, роботи в справі фіксації і дослідження малої базиліки в Шю-Мгвілі, творчість Ладо Гудіамвілі — Д. Гордєєв; Седнівську кам'яницю, житло південної Слобожанщини — С. Таранушенко; вивчення кооперованих кустарних виробництв Азербайджану, Грузії та Середньої Азії — М. Вязьмітіна; українську вишиванку та мистецтво Греції — К. Берладіна; художнє оформлення художніх книжок у ранньофеодальну добу — О. Нікольська; малярство оздоби селянського житла — Є. Берченко; турецькі пам'ятники на терені України — Т. Івановська; мистецтво еллінізму і Риму — О. Нікольська; творчість О. Новаківського, малярство сучасної Галичини — І. Величко; творчість Ф. Мазереля, В. Касіяна, П. Мартиновича, монументальне малярство Харкова доби соціалістичної реконструкції — М. Зубар.

Для аспірантів було влаштовано фахові семінари з українського та загального мистецтва (докласового суспільства, стародавнього Сходу, античного світу). Реалізовано практиками: екскурсію з огляду пам'яток і музеїв Києва; програми з українського металевого виробництва; з сучасної архітектури в УСРР та сучасного мистецького оформлення побуту.

Важливим напрямом роботи в УІМКу стала підготовка наукових кадрів в аспірантурі. Серед аспірантів та проаспірантів-промоцентів, які навчалися та захищали свої наукові мистецтвознавчі праці, слід згадати А. Артюхову, І. Величко, Н. Дмитрука, М. Зубаря, Л. Мулявко, Д. Чукіна та ін.

Не пізніше квітня 1933 р. відбулося приєднання УІМКу до науково-дослідного Інституту історії

української культури імені академіка Д. Багалія. Це був пік діяльності мистецтвознавців. А вже згодом упродовж 1933–1934 рр. були заарештовані та репре-

совані А. Артюхова, Є. Берченко, К. Берладіна, Д. Гордєєв, В. Зуммер, Т. Івановська, С. Таранушенко, О. Нікольська та ін.

С. С. Селегєєв (Харків)

Б. А. ШРАМКО — ДОСЛІДНИК ХОРОШІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Б. А. Шрамко (1921–2012) — доктор історичних наук, заслужений професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, автор багатьох і до сьогодні актуальних монографій та статей, вчений зі світовим ім'ям, талановитий педагог. Все це лише маленький перелік досягнень одного із найвидатніших українських археологів.

Науковому світу Б. А. Шрамко відомий в першу чергу як дослідник Більського, Донецького, Люботинського городищ. Однак за своє довге й плідне професійне життя Борис Андрійович встиг провести розвідки та розкопки на багатьох археологічних пам'ятках. Серед таких об'єктів є і Хорошівське городище, що розташоване в смт Хорошеве Харківського району Харківської області.

Перші згадки про Хорошівське городище з'являються у документах XVI—XVII ст. У XIX — на початку XX ст. цим укріпленим поселенням цікавляться багато дослідників місцевої історії Слобожанщини: В. В. Пасек, архієпископ Філарет (Гумілевський), С. І. Кованько, Ю. І. Морозов, В. Є. Данилевич та інші. Радянські археологи звернули увагу на цю пам'ятку лише у 1940–1950 рр. У вказані часи на ньому проводили розвідки І. І. Ляпушкін, Б. О. Рібаков, С. О. Плетньова.

Досліджувати Хорошівське городище у ролі керівника Сіверсько-Донецької археологічної експедиції Харківського університету Б. А. Шрамко почав у 1951–1952 рр. У 1951 р. було попередньо оглянуто пам'ятку, зібрано підйомний матеріал. Особливу увагу археологи звернули на північно-західний виступ миса (територію, де колись розташовувався Хорошівський Вознесенський дівочий монастир, а зараз працює геріатричний пансіонат). Тут, біля монастирської стіни, було проведено шурфування, в результаті якого членами експедиції виявлено шар великої пожежі 1744 р. та залишки давнього деревоземляного укріплення.

Під час польових робіт 1952 р. експедиція Харківського університету, як і минулого року, провела збір підйомного матеріалу, візуальний огляд, а також здійснила спробу дослідити фортифікаційні споруди городища. Так, було проведено частковий розріз валу, що знаходиться на вулиці Новій.

У подальшому матеріали цих досліджень Борис Андрійович використав для написання своєї канди-

датської дисертації «Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца» (Москва, 1953), монографії «Древности Северского Донца» (Харків, 1962) та інших різноманітних праць.

Повернутися до вивчення Хорошівського городища Б. А. Шрамку судилося лише у 1983 р., коли Харківським обласним товариством охорони пам'яток історії та культури були організовані охоронні розкопки. Місцем для розкопу загальною площею 58 кв. м. став окремих виступ миса — останець Гуляй-Гірка. У результаті вдалося виявити декілька жител, господарські ями, різноманітні фрагменти кераміки часів роменської археологічної культури та доби Русі-України (Київської Русі).

Ці роботи були продовжені у 1987 р. У польовому сезоні цього року було здійснено прирізку до розкопу 1983 р., під час якої знайдено артефакти VIII—XIII ст., залишки будівель різного характеру тощо.

Результати описаних досліджень знайшли відображення у публікаціях Б. А. Шрамка. Розкопкам Хорошівського городища 1983 р. присвячена невелика його стаття «Древнее славянское поселение в Хорошеве: из глубины веков» (газета «Красное знамя», 1983, 20 листопада). Узагальнив всі свої багаторічні дослідження цієї пам'ятки Борис Андрійович в однойменній праці, опублікованій у збірнику наукових статей «Археология славянского юго-востока» (Вороніж, 1991). На сьогодні ця стаття — єдина сучасна наукова робота, яка спеціально присвячена Хорошівському городищу.

Отже, до вивчення Хорошівського городища Б. А. Шрамко звертався час від часу фактично протягом всієї професійної діяльності. Хоча, безперечно, дана пам'ятка ніколи не була для вченого головним об'єктом зацікавлення. Водночас для історії Хорошівського городища значення особистості Б. А. Шрамка важко переоцінити. Саме під його керівництвом були проведені неодноразові археологічні розвідки, перші і на сьогодні єдині повномасштабні розкопки даного укріпленого поселення. Б. А. Шрамку вдалося підтвердити й конкретизувати наявність трьох періодів життя на городищі (скіфського, ранньослов'янського та давньоруського); уточнити розміри поселення; зробити його план; висвітлити господарське життя жителів городища; дослідити особливості оборонних укріплень; ввести до наукового обігу різноманітний матеріал з розкопок і т. д.

В. В. Скурда, І. М. Скурда (Харків)

XII АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТ І ЖУРНАЛІВ

XII Археологічний з'їзд, який відбувся 1902 р. в Харкові став визначною подією не лише для наукового світу, але й для широкого загалу. Цей факт знай-

шов своє пряме відображення на шпальтах газет і журналів. Вперше на ці публікації звернула увагу редколегія «Известий Императорской археологической

комиссии», яка в одному з випусків за 1903 р. надрукувала перелік газет і журналів, які містили, на їх думку, найбільш важливі публікації про XII Археологічний з'їзд. Однак, цей перелік був доволі не повним. У ньому, з незрозумілих причин, відсутні посилання на «Харьковские губернские ведомости», які найбільш повно висвітлювали події пов'язані з визначним науковим форумом, «Исторический вестник» тощо.

Перша публікація про майбутній з'їзд у Харкові була надрукована на сторінках місцевої газети «Южный край» вже на початку січня 1900 р. В ній повідомлялося про результати першого засідання Московського попереднього комітету, де було прийнято рішення про створення підготовчого комітету в Харкові. З цього часу і до завершення роботи XII Археологічного з'їзду харківські газети «Южный край» і «Харьковские губернские ведомости» регулярно висвітлювали спочатку діяльність Харківського попереднього комітету, а згодом надавали детальні звіти про роботу археологічного форуму у Харкові. Періодично в згаданих ЗМІ з'являлися повідомлення окремих дослідників про їх експедиційну діяльність на ниві археології, етнографії тощо. Серед цих дослідників у першу чергу слід відзначити Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова та В. О. Бабенка. Щоденні звіти про роботу XII Археологічного з'їзду друкувала ще одна місцева газета — «Харьковский листок».

Важливо відмітити, що підготовка й безпосередня робота XII Археологічного з'їзду знаходили своє відображення не лише в місцевих, а й у центральних ЗМІ. Серед таких видань у першу чергу необхідно відзначити журнали «Киевская старина» та «Исторический вестник».

Висвітлюючи роботу харківського наукового форуму, ЗМІ багато уваги приділили виставкам і екскурсіям, приуроченим до XII Археологічного з'їзду. Ін-

формацію про їхній перебіг друкували не лише всі згадані вище газети й журнали, а й багато інших регіональних і центральних видань. Прикладом перших можуть слугувати такі газети як «Приднепровский край», «Самарская газета», «Тамбовские губернские ведомости» тощо. До центральних видань, які розповсюджувалися по всій країні й друкували матеріали про XII Археологічний з'їзд можна віднести «Русские ведомости», «Новое время», «Биржевые ведомости», «Русское слово» та ін. Цікаво відзначити, що підготовка і робота XII Археологічного з'їзду в Харкові висвітлювалася в регіонах значно віддалених від Харкова. Підтвердження цьому ми знаходимо у таких виданнях, як «Кавказ», «Виленьский вестник», «Бессарабец», «Пермский край» тощо.

Більшість публікацій про XII Археологічний з'їзд у газетах та журналах носила позитивний характер, але зустрічалися й критичні статті, зокрема, М. Залізняка та О. Маркевича в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка».

Цікаво, що голова XII Археологічного з'їзду графиня П. С. Уварова збирала вирізки із різноманітних газет, які висвітлювали роботу харківського археологічного форуму. На сьогоднішній день вони зберігаються у фондах Відділу писемних джерел Державного історичного музею і є важливим джерелом вивчення історії XII Археологічного з'їзду.

Таким чином, проведене нами дослідження свідчить про те, що матеріали надруковані на шпальтах газет і журналів доволі повно і яскраво висвітлюють події, пов'язані з XII Археологічним з'їздом і є важливим джерелом вивчення історії його діяльності. Публікації, розміщені в ЗМІ, дають можливість оцінити масштаби підготовчої роботи, з'ясувати результати та історичне значення цього наукового форуму, визначити його місце в історії вітчизняної археології.

В. В. Тельвак (Дрогобич)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ОЦІНКАХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КОЛЕГ

Серед західноєвропейських славістів найбільш уважним та емоційним сприйняття творчої спадщини М. Грушевського було в польському інтелектуальному середовищі (А. Бракнер, Ф. Равіта-Гавронський, А. Колянковський та ін.). Від перших студентських праць і до невеликих наукових студій часів московського заслання — практично кожна розвідка українського вченого знайшла обговорення у колі польських фахівців. Найбільш гаряче польські колеги опонували науковим поглядам М. Грушевського в тих аспектах, де він, на їхнє переконання, «зазіхав» на традиційні засади польської Клію. Намагаючись перенести процеси етногенезу українців у ранньомодерний час, польські вчені критикували антинорманізм автора «Історії України-Руси»; заперечували його тлумачення етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, що вело за собою надмірне, на їхній погляд, розширення західного кордону українського розселення; відкидали інтерпретацію

дослідником більшості спірних проблем співжиття двох народів у межах польської держави. Бажання законсервувати усталені історіографічні стереотипи на рівні їхнього розуміння наукою XIX ст. яскраво проявилось у впертому небажанні відмовитися від етноніму «русин» на користь модерного «українець». Активна участь М. Грушевського в модернізації українського культурно-наукового та суспільно-політичного руху в Галичині, заяви у справі Холмщини та Підляшшя, скептичне ставлення до чергових спроб польсько-українського порозуміння значною мірою політизували осмислення творчості вченого польськими інтелектуалами. Шовіністично налаштовані польські діячі також вбачали в наукових аспіраціях М. Грушевського впливи ворожих полякам зовнішніх сил. Разом із тим, польські науковці досить високо оцінили фаховість його праць. Врешті, М. Грушевський ще наприкінці XIX ст. був обраний членом-кореспондентом краківської Академії наук.

Найприхильнішою у слов'янському світі до М. Грушевського була чеська наука. Відсутність взаємних історичних претензій, важкий досвід імперського гніту, традиційно міцні чесько-українські культурні взаємини, особисті приятні стосунки вченого з головними представниками наукового світу Богемії (Я. Бідло, К. Кадлец, Я. Славік, та ін.) створили сприятливу атмосферу для побудови міжнародного історіографічного діалогу. Попри скептичне ставлення до антинорманізму М. Грушевського та деякі застереження щодо сміливості його історичного моделювання, чеські вчені з великим визнанням ставилися до різнобічної культурної діяльності українського колеги, уважно відстежуючи появу його наукових творів.

Представники німецької славістики (О. Гетц, Л. К. Гетц, А. Пальме та ін.) були одностайними у визнанні фундаментальності творчої спадщини М. Грушевського, незамінності його внеску у розвиток україністики. Однак на рівні фахового аналізу запропонованих М. Грушевським інтерпретацій східноєвропейської історичної проблематики переважали скептицизм і критицизм, зумовлені, з одного боку,

пануванням дослідницьких традицій (звідси — послідовна критика антинорманізму вченого), з іншого — значним авторитетом російських славистів та популярності їхніх наукових пропозицій. Тому, поряд із співчутливим ставленням до спроб М. Грушевського ввести український народ у європейську сім'ю на правах рівного члена, в наукових концепціях вченого схильні були вбачати радше політичні аспірації, аніж аргументовану наукову модель. Погляди українського вченого так і не зрушили підвалин німецького слов'янознавства, маючи більший успіх у середовищі політиків, де увага до української проблеми була спричинена цілком прагматичними міркуваннями. Навіть у міжвоєнний час, коли Україна виступала суб'єктом міжнародних відносин, у фахових колах не схильні були переглядати усталені гіпотези, хронологічно відносячи феномен українства до періоду другої половини XIX — початку XX ст.

Таким чином, постать М. Грушевського перебувала в епіцентрі осмислення здобутків української гуманістики першої третини XX ст., символізуючи собою все наукове українознавство того часу.

Р. И. Филиппенко (Харьков)

ХАРЬКОВСКАЯ ШКОЛА ИСТОРИИ ИСКУССТВА: А. И. УСПЕНСКИЙ

В конце XIX — начале XX вв. Харьковский университет стал одним из ведущих центров изучения искусствоведческой науки. Тут работали такие выдающиеся ученые как Е. К. Редин и Ф. И. Шмит. Однако вклад в развитие Харьковской школы истории искусства внесли и другие ученые, в частности, такой известный историк искусства, архивист, основатель и руководитель Московского археологического института Александр Иванович Успенский (1873–1938).

В 1898 г. А. И. Успенский закончил Петербургскую Духовную академию, а в 1899 г. Петербургский археологический институт. В том же году был избран членом-корреспондентом, а в 1906 г. действительным членом Московского археологического общества. Ученый стал инициатором создания и руководителем Московского археологического института.

15 мая 1906 г. кандидат богословия А. И. Успенский был принят приват-доцентом по кафедре теории и истории искусств Харьковского университета. Об этом свидетельствует и заметка «Допущение к чтению лекций», в которой говорилось, что «Министерство народного просвещения разрешило допустить архивариуса московского отделения общего архива министерства Двора А. Успенского к чтению лекций в Харьковском университете по истории русского искусства, в звании приват-доцента по кафедре истории и теории искусства».

Нужно сказать, что в этот период кафедру теории и истории искусства возглавлял проф. Е. К. Редин и А. И. Успенский был приглашен ему в помощь.

Одним из методов привлечения студентов к научно-исследовательской работе было написание «медальных сочинений». А. И. Успенским написан отзыв

на работу студента Д. Килосанидзе «Гелатский монастырь и его памятники искусства», за которую последний получил золотую медаль.

В мае 1907 г. Е. К. Редин тяжело заболел. 2 сентября 1907 г. он писал А. И. Успенскому: «Я уже в Харькове более двух недель... Не чувствую полного возврата сил; устаю от всего». Профессор Е. К. Редин умер в 1908 г.

Нужно отметить, что основные научные интересы А. И. Успенского были связаны с руководством Московским археологическим институтом, основателем и директором которого он являлся. Поэтому Е. К. Редина заменил профессор Н. Ф. Сумцов, а А. И. Успенский продолжил чтение лекций по истории искусства.

В 1911–1912 учебном году приват-доцент А. И. Успенский в «осеннем полугодии» читал курс «История древнего искусства», а в «весеннем полугодии» курс «История древнехристианского и византийского искусства» и «Историю русского искусства».

В 1912 г. во главе кафедры истории и теории искусства был назначен Ф. И. Шмит.

В библиографическом справочнике «Историки Харківського університету...» указано, что А. И. Успенский проработал в Харьковском университете до 1912 г. Однако из других источников мы можем узнать, что ученый продолжал работать в Харькове и позже. Например, в «Обозрении преподавания предметов... на 1912–1913 академический год» сообщается, что А. И. Успенский на протяжении года читал курс «История древнего искусства», специальный курс «История русской живописи» и курс «Археология».

Кроме того, А. И. Успенский читал лекции и на Высших женских курсах. В учебном плане на учебный год

1916–1917 гг. указано, что А. И. Успенский читает лекции по курсу «Археология». Нужно отметить, что в XIX — начале XX вв. археологическую науку объединяли с исследованием «древностей», в том числе и с изучением памятников искусства. Вследствие этого курс археологии был включен в раздел «История и теория искусств».

Как видно из выше сказанного, А. И. Успенский был энергичным и деятельным человеком, ученый прора-

ботал в Харькове более десяти лет. Безусловно, научные интересы А. И. Успенского были связаны с изучением художественного наследия страны, чему способствовал богатейший историко-художественный материал Москвы и С.-Петербурга. Об этом свидетельствуют и научные труды ученого. В то же время можно утверждать, что А. И. Успенский внес вклад в развитие харьковской и университетской школы истории искусства.

Л. В. Ясновська (Чернігів)

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЧЕРНІГОВА

Підвищений інтерес до виявлення та вивчення старожитностей у першій половині XIX ст. пов'язаний з політикою Миколи I, який видав ряд указів та розпоряджень, що сприяли упорядкуванню системи збереження пам'яток архітектури, археології та історії. Ідея створення науково-громадської установи в Україні з метою виявлення, збереження, вивчення та охорони пам'яток давнини виникла і в київській громадськості. За ініціативи митрополита Київського та Галицького Євгенія (Болховітінова) та ректора Київського університету М. О. Максимовича для вивчення і виявлення пам'яток археології при Київському навчальному окрузі у грудні 1835 р. був створений Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві. В його роботі брали участь професори Київського університету — М. О. Максимович, В. Ф. Цих, С. Ф. Зенович, І. М. Данилович, С. М. Ортанський, історик-археолог М. Ф. Берлінський та аматори-археологи.

Серед ентузіастів збереження старожитностей Києва виділяється постать Олександра Семеновича Анненкова. Відставний поручик був висланий до Києва за жорстоке поводження з селянами у його власному маєтку в Курській губернії. Прибувши до Києва на початку 20-х рр. XIX ст., він «чтобы несколько загладить свою вину, отдался делам благочестия», власним коштом почав будувати нову Десятинну церкву, що дозволило протягом 1824–1826 рр. провести археологічні розкопки К. А. Лохвицькому, М. Ф. Берлінському та М. Єфимову.

У грудні 1838 р. «за отличную ревность... к разысканию древностей, доказанную многими трудами, совершенным и собственным иждивением и резервах» О. С. Анненкова було прийнято до Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві. Успішно проведені розкопки в Києві дозволяли йому просити комітет про надання права досліджень не тільки в Київській губернії, а й за її межами. Так, 30 грудня 1839 р. на засіданні було заслухано звіт О. С. Анненкова про знахідки за 1838 р. і його прохання про надання дозволу «по наступлении весни в будущем 1840-м году произвести поиски к открытию древностей... губернском городе Чернигове и окрестностях оного...». На це комітет зауважив, що «предполагаемые изыскания полезны оному».

У доповідній записці, складеній для комітету, О. С. Анненков виклав свій план робіт, зазначивши, що об'єкти досліджень будуть розташовані «на местах свободных и не застроенных и древних валах», в садах та навколо будинків «без позволения владельцев таковых поисков отнюдь производить не должен», а по закінченні робіт, як і за сучасною методикою польових досліджень, зобов'язувався «прорезы и рвы заровнять», всі здобуті ним матеріали будуть передані «в оный Комитет немедленно», і звертався з проханням «сделать о том с кем следует надлежащие сношения».

Звернення Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві до цивільного губернатора Чернігівської губернії В. О. Шереметьєва засвідчило не лише байдужість останнього до давньої історії Чернігова, але й небажання займатися як справою О. С. Анненкова, так і будь-якими іншими. А саме рішучість і зацікавленість губернатора могли б привести до започаткування археологічних досліджень на Чернігівщині вже в першій половині XIX ст., як це сталося з містом Переяславом, де цивільний губернатор Полтавської губернії П. І. Могилевський дозволив О. С. Анненкову розпочати археологічні розшуки.

На жаль, не вдалося отримати дозвіл і від Полтавського, Харківського та Чернігівського генерал-губернатора Долгорукова, який також не виявив бажання займатися цією справою, і у відповіді на прохання комітету зазначив, що «Временный Комитет, учрежден для изыскания только в Киеве» і тому «подобные предприятия... не могут быть дозволены без особого на то Высочайшего соизволения Государя Императора». Комітет не спромігся звернутися до вищої інстанції, надавши йому право «ходотайствовать» самому по цьому питанню.

Бюрократична тяганина у справі О. С. Анненкова, який прагнув започаткувати археологічні пошуки на території одного із найдавніших літописних міст Лівобережної України (її історія, на жаль, пройшла непоміченою для істориків та археологів), надовго відбила бажання у представників молоді київської слов'яно-руської археологічної школи розпочати систематичне вивчення старожитностей Північного Лівобережжя.

